

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Олександр Шульгин

ВИБРАНІ ТВОРИ

Київ 2025

УДК 94(477)+32+327
Ш95

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України (протокол № 1 від 21 січня 2025 року)*

Ш95 **Шульгин Олександр.** Вибрані твори / упорядники: Олена Леонтович, Валентина Піскун. Київ: Видавництво Людмила, 2025 136 с.
ISBN 978-617-555-301-5

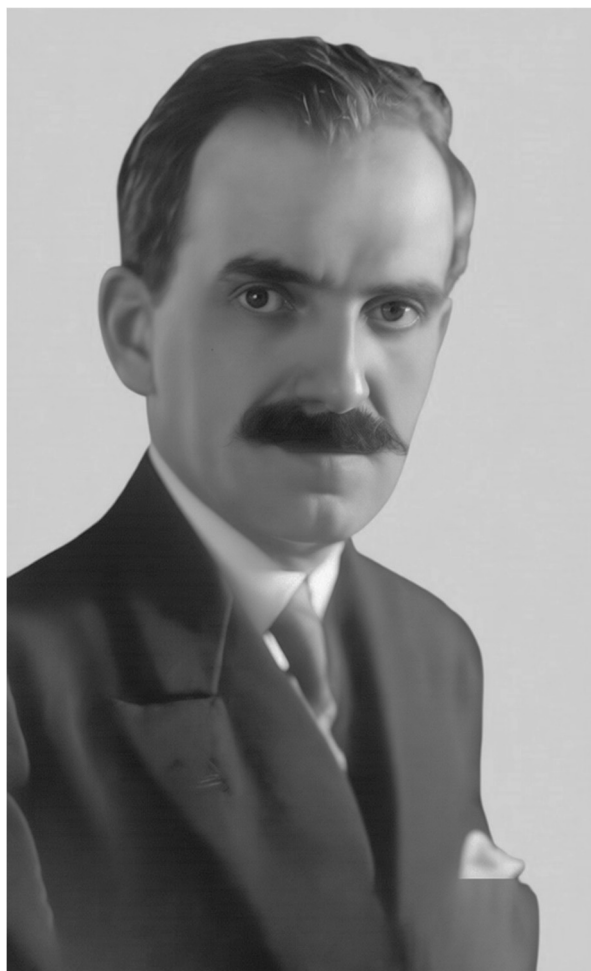
До збірника увійшли шість матеріалів зі спадщини Олександра Шульгина, першого Міністра закордонних справ УНР, українського дипломата, вченого історика та громадського діяча. Дві статті перекладені з англійської мови: «Проблеми України (*Shul'hyn Oleksander*. «The problems of Ukraine». London, 1919, 45 p); Україна та її політичні прагнення (Alexander Shulgin. Ukraine and Its Political Aspirations. «The Slavonic and East European Review», Vol. 13, No. 38 (Jan., 1935), pp. 350–362); дві – з французької: «Ліга націй і українські біженці», Відкритий лист професора Олександра Шульгина доктору Фритьофу Нансену» («La société des nations et les réfugiés ukrainiens» – Lettre ouverte de M. Alexandre Choulguine a M. le docteur Fridtjof Nansen», 1929), «Дивовижне життя Тараса Шевченка» («La vie miraculeuse de Tarass Chevtchenko» de livre par deux auteurs O. Choulguine et D. Dorochenko, 1961) з книги двох авторів О. Шульгина «Дивовижне життя Тараса Шевченка» і Д. Дорошенка «Творчість»; стаття «Герої та юрба» з журналу «Віра», ч. 2, 2001 та машинопис дослідження «Як твориться колективна думка». Усі матеріали знайомлять з діяльністю Олександра Шульгина та колом його наукових інтересів.

Збірник розрахований на науковців і широке коло читачів.

ISBN 978-617-555-301-5

УДК 94(477)+32+327

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2025

*Олександр Шульгин у 1930 роках
(із Приватного архіву Олени Леонтович)*

ЗМІСТ

1. Передмова <i>Валентина Піскун</i>	5
2. Слово упорядника <i>Олена Леонтович</i>	12
3. <i>Шульгин Олександр</i> . Проблеми України	15
4. Відкритий лист професора Олександра Шульгина доктору Фритьофу Нансену	44
5. <i>Шульгин Олександр</i> . Як твориться колективна думка людей... ..	77
6. <i>Шульгин Олександр</i> Україна та її політичні прагнення.....	97
7. <i>Шульгин Олександр</i> . Герої та юрба.....	113
8. <i>Шульгин Олександр</i> . Дивовижне життя Тараса Шевченка	119
9. Іменний покажчик.....	131

ПЕРЕДМОВА

Багатогранність творчості Олександра Шульгіна проявилася в розмаїтті тем, які він досліджував, низці листів, звернень до різних приватних осіб, посадовців високого рангу, політичних діячів свого часу, котрі визначали вектори розвитку глобального й локального просторів. Для збірника підібрано декілька статей, які публікувалися окремими брошурами англійською та французькою мовами. І не лише тому, що це були мови країн переможниць у Першій світовій війні, а й тому, що одна із них була мовою дипломатії, а інша – мовою, що укорінювалася як мова технологій. І Олександр Шульгін добре розумів важливість донесення знання про свій народ, його традиції й культурні особливості до світу. Метою авторських публікацій було ознайомлення європейців з маловідомою їм Україною й українцями. Висвітлення культурного, політичного й почасти господарського розвитку забезпечувало привернення уваги як політикуму європейських країн, так і актуалізувало інформацію серед журналістів і звичайних громадян. Занурення в минуле – це не лише крок до пізнання досвіду предків, а й реальна можливість пізнання закономірностей за якими діє світова суспільна система й спонукує людей до певних вчинків, а відтак – убезпечення повторюваності негативного досвіду в майбутньому.

У статті «UKRAINE AND ITS POLITICAL ASPIRATIONS» («Україна і її політичні прагнення») Шульгін наголошував: *«Нові географічні уявлення, не кажучи вже про політичні ідеї, проникають у свідомість людей дуже повільно. Звичка розглядати географію та історію Російської імперії через офіційні окуляри царського уряду була настільки укоріненою, що в 1918 році, коли ця імперія розпалася, важко було усвідомити, що, замість формування єдиного російського національного блоку, вона складалася з великої кількості народів, які дуже відрізнялися за культурою та чисельністю. Коротко кажучи, у цій імперії, окрім Польщі та Фінляндії, які були краще відомі зовнішньому світу, також існували Естонія, Литва, Латвія, Білорусь, численні народи Кавказу та Туркестану і, остання, але найважливіша, якщо судити за*

чисельністю населення, площею та багатством території, яку вона займає, – Україна»¹.

Українці у 1918–1921 роках на своїх теренах зупинили наступ російського більшовизму й «соціалізму» на європейський континент. Вони стали своєрідною «нерукотворною» стіною, що убезпечила захід від кривавих і руйнівних експериментів. Але разом із тим, вони стали й найтрагічнішою жертвою «комуністичного» правління на 1/6 суші в Євразії. Росія із «імперії царів» швидкоплинно перейшла до «імперії російських комуністів». У той же час світ не лише визнав «нову модифіковану Росію», а й плідно співпрацював із нею. Окрім того, Ліга Націй не зупинила агресора, більше того, прийняла 18 вересня 1934 року СРСР до свого складу. У той же час усіх біженців – політичних емігрантів колишньої Росії, окрім вірмен, визнавала як росіян. О.Шульгин, як представник у Лізі Націй, протестував проти таких підходів і відстоював права українців бути окремою нацією. 30 серпня 1928 року він написав відкритого листа Верховному комісару у справах біженців Ф.Нансену, в якому наголошував: *«Відзначаючи, що органи Ліги Націй. розглядають українських біженців як росіян, я прошу Раду Ліги Націй ухвалити щодо українських біженців рішення, згідно з яким вони були б прийняті під високий захист Ліги Націй як українці, тобто, як категорія біженців, чітко відмінна від інших груп біженців.*

Ми просимо лише про те, щоб до нас ставилися так само, як до вірменських біженців, тобто як до «осіб українського походження, колишніх підданих Російської імперії, які не користуються або більше не користуватимуться захистом Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Українські біженці наполягали на тому, щоб у їхньому паспорті з Вашим ім'ям «паспорти Нансена» було зазначено їхній статус «як українських біженців», а не «російських» чи «вірменських». Одним із важливих аргументів, що їх наводив Олександр Якович, посилаючись на систему права, це те, що українці після 1917 року, часу проголошення незалежності УНР і ухвалення За-

¹ Alexander Shulgin. UKRAINE AND ITS POLITICAL ASPIRATIONS // The Slavonic and East European Review, Vol. 13, No. 38 (Jan., 1935), p. 350.

кону Про громадянство, уже з правової точки зору не були громадянами Росії. А відтак, – записувати їх «як росіян» є порушенням прав людини і природного права на етнічну приналежність. Про це він й описав у праці **«Ліга Націй та українські біженці»**; оприлюднив документи, що подавалися ним і українськими громадськими організаціями на знак протесту до Ліги Націй.

Проте, голос Шульгина був голосом «волаючого в пустелі». Прогресивна й немов демократично налаштована Ліга Націй перебувала на своїй хвилі. Переможці отримували все, а переможені залишалися упослідженими й непоміченими. Докази про стан окупації України російськими більшовиками та їхніми місцевими протеже не бралися до уваги. Оскільки українці були абсолютно рішуче налаштовані зберегти свою національність, захищали свою державу, то советська влада вирішила дозволити українській державі існувати, але змінила її природу, і силоміць нав'язала так звану «радянську» форму правління. Відбулася своєрідна підміна понять і смислів при збереженні форми.

За аргумент існування українців як окремої національності Шульгин використовував і те, що в СРСР визнають існування окремої республіки УСРР, а, отже, й існування українців як таких. І навіть задавав запитання: «Чи не здається Вам, що органи Ліги Націй є більш русофільськими, ніж сам нинішній російський уряд?». Також апелював до правових норм: *«а) Українська Держава була визнана одинадцятьма державами, членами Ліги Націй; б) Українські біженці вже користувалися українською національністю, коли були змушені покинути свою країну; в) Українські паспорти були прийняті майже повсюдно»*. Тобто, прохання українських біженців не мало ніякого політичного характеру, а ґрунтувалося лише на природному моральному почутті й праві на самовизначення особистості, а відтак – врахування аргументів не створювало жодних політичних труднощів для відповідних органів Ліги Націй. О. Шульгин апелював до Ліги Націй як член Консультативної Ради у справах біженців, як довірений представник українських емігрантів. Деякі з його прохань все ж були враховані. Зокрема прохання, яке стосувалося призначення на посаду Представників Верховного Комісара з числа нейтральних осіб,

було повністю задоволено резолюцією, прийнятою з цього приводу 9-ою Асамблеєю Ліги Націй. Окрім Олександра Яковича петицію подібного змісту до Ліги Націй надіслали також представники українських громадських організацій із різних країн світу. Відомо, що французька поліція ретельно стежила за емігрантами, які прибули до їхньої країни. Цікавим фактом є те, що коли розпочалася Друга світова війна, то місцеві служби були дуже напорохані тим, як себе будуть поводити українські емігранти. Під грифом «таємно» 31 жовтня 1939 року Міністру внутрішніх справ і Префекту поліції надійшла службова записка. В ній зазначалося: *«слід звернути особливу увагу на українські організації у зв'язку з актуальною міжнародною обстановкою та зважаючи на те, що формується Польський легіон. У «п.ІІІ Кваліфікація, яка буде надаватися російським біженцям і українцям польського походження, зазначалося: Я не бачу жодних перешкод у тому, що російським біженцям українського походження буде надано доступ до документів, які вони мають, відповідно до їх прохання «біженці українського походження»»*. Підпис: **J. Berthoin**, генеральний секретар Міністерства внутрішніх справ»². Декілька років поспіль українці відстоювали право записуватись у документах не як «російські біженці», а як «біженці українського походження», і лише війна підштовхнула французький уряд змінити своє ставлення до цього питання.

Як історик О.Шульгин намагався проводити історичні екскурси в минуле та аналізувати філософські праці тих науковців, які узагальнювали актуальні суспільні проблеми та особистісні людські поведінкові практики. До такого типу належить і праця **«Як твориться колективна думка (До питання про постання національних рухів взагалі і в Україні зокрема)»**. Загальні філософські роздуми різних вчених щодо взаємозалежності особи і громади, їхньої волі й права, свободи дії й обмеженості в можливостях і прагненнях Шульгин аналізує з проекцією на розвиток національних рухів та їх особливостей. Окрім того, розглядає й такі поняття як «традиція», «звичай» як особливі способи наслі-

² Archives de la préfecture de Paris, carton. BA 2187, Direction de la Police du Territoire et les Etrangers. Sekret, p.2-3

дування та їхній вплив на формування конкретної особистості й групи людей. Автор також підкреслює те що, засвоюючи чужий досвід, люди, як правило, пристосовують його до своїх умов і практичних потреб. *«Переймаючи елементи чужої цивілізації, народ асимілює те, що відповідає його інтенціям. Це запозичення не є чимсь пасивним, а буває творчим, бо з його наслідуванням постає не тільки повторення вже знаного, а і щось нове, якась синтеза».* Цікавим є твердження про те, що визначення «національності і національного почуття, яке не вигадано нами, тою чи іншою окремою людиною, а нав'язано нам міцно всім нашим оточенням, волею старших за нас, волею тих поколінь, що відійшли давно у вічність, але керують і нині нашими почуттями і чином». Тобто, існує своєрідна взаємозалежність минулого і сучасного, поколінь, що відійшли у вічність і тих, хто творить нині.

Стаття **«Герої та юрба»** написана до 30-річчя злочинного вбивства одного з творців УНР Симона Петлюри. Філософські роздуми автора про роль особистості в історії поєднуються з українським практичним досвідом часів революції. Наголошує, що «людська воля – лишається великим фактором історії «Людина мусить розуміти існування «необхідности» в житті, але вона прагне до свободи, прагне до боротьби з цією «необхідністю»....**«Вся історія людства це боротьба свободи проти необхідности».** Боротьба, в якій рідко коли сам герой зовсім вільний, боротьба, в якій не раз він буває переможений. Але це не значить, що ми мусимо схилити голови перед перешкодами, стати фаталістами... Ні, та людина, той народ, що має тверду волю, кінець-кінцем може перебороти найтяжчі перешкоди і перемогти». У період української революції значна когорта людей долучилася до творення держави. Головними дієвими особами стали Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, але Симон Петлюра вирізнявся з поміж інших. І Шульгин виокремив ту головну рису, що була притаманна останньому. *«І все ж цих героїв свого часу цілковито перевищив Петлюра. На початку, в травні 1917 року, коли він приїхав до Києва, він був відомий тільки в тісному колі людей. Але літом 1917-го і восени він уже мав велику популярність і міг конкурувати з Винниченком. Все ж це ще не початок*

слави: легенда про Петлюру народилася в час, коли **від слів він перейшов до діла; коли він, абсолютно цивільна людина, надів шинелю та з рушницею в руках пішов у бій; коли, перемагаючи природний людський страх, він спокійно під кулями, здобуваючи Арсенал, ходив перед військом із своєю незмінною цигаркою в зубах. Він із своїми козаками опинився у брудних вагонах... Він навчив українця битися за Україну, за свою державність**». Наголошуючи на тому, що героями нації стають ті, хто у відповідальний час не зраджує справі її визволення, не переходить у табір заклятих ворогів Олександр Якович виокремлює як моральний, так і поведінковий аспект у творення образу «героя нації». *«Петлюра ніколи не збочував із своєї лінії: завжди стояв на засадах демократії та лібералізму, завжди лишався **непримиримим** ворогом московського більшовизму, завжди та до самого кінця лишався **вірним прагненням наших українських поколінь до державності та через неї до свободи, завжди лишався вірним прагненням наших українських поколінь до державности та через неї до свободи, завжди лишався вірним своїй міжнародній орієнтації, шукаючи підпори в західних державах – у Франції та Англії**»*. Якщо М.Грушевський і В.Винниченко по дорозі до співпраці з російськими більшовиками втратили авторитет серед еліти та маси народу, то С.Петлюра продовжив боротьбу, хоча й нерівну, до самої своєї смерті. *«Ось у цій стійкості Петлюри, в його волі до дії, в його військовім героїзмі розгадка його слави. Були ще й інші прикмети у нього: непохитне розуміння свого обов'язку, горіння своєю справою, вміння підійти до людини як простої (в цьому цього ніхто не перевішив), так і до найбільш складної. Не було йому коли на Україні, серед жахливої анархії, розвинути свої державні думки, і про них з живих може найбільше знаю я – з наших довгих розмов у Парижі, за останній рік його життя*».

Із великим пієтетом і повагою до українського геніального поета і художника написана стаття **«Дивовижне життя Тараса Шевченка»**. О. Шульгин намагався донести до читача, якому Шевченко був невідомим і чужим, не тільки велич творчої особистості, а й виключне значення для творення української нації, її

культури у світовому просторі. Символічно й багатозначно підкреслив особливу роль Шевченкової творчості. *«Батьківщину мало любити, нею треба пишатися; Шевченко викликав цю національну гордість, і він сам став предметом цієї гордості».*

Можливо читачу, який прагнутиме пізнати творчість самого Олександра Шульгина, доведеться ретельно вчитатися в його праці й задуматись над тим, що давало йому насагу для наукової й громадської діяльності. Що утримувало упродовж життя залишатися вірним поборником Української Народної Республіки, боротися з російським (радянським) режимом; не зрадити ідеалам свого політичного вибору й доносити до світової й притлумленої більшовизмом української громадськості сокровенне Шевченкове «борітеся – поборете».

Валентина Піскун

СЛОВО УПОРЯДНИКА

У цей збірник Олександра Шульгина, першого міністра закордонних справ УНР, вченого історика, блискучого дипломата і, як його називають, батька української дипломатії, увійшли роботи й статті різних років, з різних джерел та різних тематик.

Твори («Проблеми України» (англійською мовою) і реферат «Як твориться колективна думка людей» (українською мовою), які збереглися в архіві О. Шульгина, надіслала з Канади Лідія Шульгина, дружина Ростислава, сина Олександра Яковича. Машинопис статті (ймовірно доповіді) Олександра Шульгина «Як твориться колективна думка» не містить вказівок де і за яких обставин та з якою метою він готувався, не відомо також чи вона була надрукована. Вказівки на першій сторінці: *«Кореспонденційне засідання історико-філософської секції, Матеріал номер б»* вгорі першого аркуша зліва та ім'я, прізвище і наукове звання автора – «Професор Олександр Шульгин» справа – дали абсолютну впевненість що це твір, без сумніву, належить перу Олександра Яковича, і був представлений на одному із наукових заходів.

Відкритий лист «Ліга націй та українські біженці» (1929), надісланий до Фрітьофа Нансена, виявив в інтернеті на моє прохання родич Тарас Мазяр.

Книжку авторів Д. Дорошенка і О. Шульгина «Тарас Шевченко – життя та творчість» (1961), видану українсько-канадським комітетом на відзначення сторіччя від дня смерті Тараса Шевченка, вишукав також в інтернеті к.ф.н. Володимир Подрига. В неї увійшов розділ «Дивовижне життя Тараса Шевченка», автором якого є Олександр Шульгин. Але до цього була знайдена ця книга французькою мовою. То я ще тоді переклала з неї «Дивовижне життя Шевченка. Статтю «Герої та юрба» побачила в журналі «Віра» (ч.2, 2001р. США). Але по закінченню її прочитала, що ця стаття О. Шульгина друкується в журналі із скороченнями, а взята з «Української літературної газети» ч.8 (14) 1956 року, і написана з приводу 30-х роковин смерті Симона Петлюри. Отже, треба було знайти цю газету. Шукали – не знайшли. Але все-таки Тарасові Мазяру поталанило. Він знайшов цю газету. І вона прийде в Україну у всій своїй повноті!

Дослідження «Проблеми України» з англійської переклала Марія Мулова-Войтовецька, «Відкритий лист професора Олександра Шульгина доктору Фритьову Нансену» та «Дивовижне життя Тараса Шевченка» з французької – Олена Леонтович. Мова інших оригіналів – українська. Час видання поданий.

У збірнику зібрані такі твори О. Шульгина, що дозволяють детальніше дізнатися, які проблеми були в центрі його уваги, якими питаннями в той чи інший час цікавився, або опікувався, що досліджував, на що спрямовував свою діяльність. Так ще на зорі УНР, у 1917 році, турбуючись про майбутнє України, двадцятивосьмилітній Олександр Шульгин в роботі «Проблеми України» (у збірник увійшло лондонське видання 1919 р.), безумовно, з думками про майбутнє співробітництво детально знайомив із своєю Батьківщиною уряд і громадськість Великобританії. («Проблеми України» були видані пізніше і у Франції.)

У відкритому листі доктору Фритьофу Нансену Олександр Шульгин рішуче став на захист національної ідентичності українських біженців. Цей лист є «блискучим зразком дипломатичного епістолярію», як дуже точно охарактеризував його п. Володимир Огризко, дипломат, Міністр закордонних справ в 2007–2009 роках, Надзвичайний і Повноважний посол.

Кожний твір цього невеликого збірника проливає світло на багатогранну діяльність та зацікавленість автора.

Сподіваюся, що прийде час, коли його публіцистичні й наукові твори будуть перекладені українською (перебуваючи з 1919 року в Європі в екзилі, Олександр Шульгин, безумовно, не мав можливості друкуватися рідною мовою, за виключенням кількох видань у Львові). Тоді громадськість його Вітчизни зможе вповні познайомитися зі всією, виданою іноземними мовами, спадщиною Олександра Шульгина, вірного і видатного сина України, який все своє життя беззастережно вірив у незалежність і державність України та працював задля неї без упину.

Ми, українці, маємо право і можемо гордитися таким видатним державним, громадським діячем і вченим істориком.

Висловлюю щиру вдячність пану Володимирові Огризкові, Міністру закордонних справ в 2007–2009 роках, Надзвичайному і

Повноважному послу, за щире зацікавлення цією роботою і увагу до неї.

Моя велика вдячність д. і. н., професору пані Валентині Піс-кун, яка приділила цій роботі не одну годину свого часу і внесла частку своєї душі.

Безмірно дякую своїм родичам Тарасу Мазяру, моєму технічному експерту, за постійну, віддану допомогу протягом всієї роботи над збірником, а також і пошуковцю (саме він розшукав в інтернеті потрібний в роботі 10-й том «Повного видання творів Тараса Шевченка (в 14-и томах), Чикаго, 1962 р., яким користувався О. Шульгин, та інші видання), і його батьку, Роману Мазяру, що в скрутний момент по зову серця, не чекаючи прохання, підставив своє плече, та к.ф.н. Володимир Подризі за знайомство з книжкою «Життя і твори Шевченка» Д. Дорошенка та О. Шульгина й дружню його підтримку.

Сердечно дякую шановній пані Наталії Костоглод за допомогу у «лікуванні» мого комп'ютера, який раптово важко «захворів» під час роботи над збірником, і пану Віктору Матченку, спеціалісту з інформаційної технології, за успішне «лікування».

Як і в попередніх працях по наближенню і з'явленню в Україні спадщини Олександра Шульгина («Україна і червоний жак. Погроми в Україні», «Україна проти Москви»), я і в цьому разі працювала з великим піднесенням, сподіваючись наблизити знайомство з нею українських науковців і зацікавлених читачів.

Олена Леонтович, письменниця,
літературознавиця, перекладач,
журналістка, небога Олександра
Шульгина

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ

Етнічне питання – Національна культура –
Економічне життя – Воля народу

Лондон, 1919

ЗМІСТ

- 1. Етнічні питання
- II. Національна культура
- III. Економічне життя
- IV. Воля народу
 - 1. Перед XIX століттям
 - 2. XIX століття
 - 3. а) Думи
 - б) Місцеве самоврядування
 - в) Національний підйом після 1905 року
 - З'їзд та кооперативні товариства
 - г) 1917 рік та Центральна Рада
 - д) Установчі збори
 - 4. а) Австро-угорська Україна після 1848 року
 - б) Перед 1918 роком
 - в) Після 1918 року
- V. Закінчення.

ПРИМІТКА

Так мало відомо на Заході про життя народу великої східної країни, України, і так мало було написано англійською мовою стосовно минулого і майбутнього країни, чия доля тільки як мить для тисяч людей, для кого вона ледь більше, ніж просто ім'я. Цей переклад був швидко зроблений з просвітницької маленької брошури Олександра Шульгина.

Щоб забезпечити їй більш широку аудиторію, ніж вона мала, з'явившись лише у Франції, можна зазначити, що її автор є Міністром закордонних справ України в минулому і репрезентував свою країну на мирній конференції в Парижі.

В брошурі представлений портрет Симона Петлюри, Головнокомандуючого Української армії та Голови Директорії, демократично обраного уряду, який керував країною.

I.

Етнічне питання

Український народ займає велику територію більшу як 500 000 кв. миль, тобто площу більше тої, що займає Франція.

Україна етнографічно включає губернії; Київську, Полтавську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Єкатеринославську, Харківську, Херсонську, Холмську, Східну Галичину, Українську Буковину, Українську Угорщину, Українську Бесарабію і деякі райони губерній: Гродненської, Мінської, Тавричеської, Донської, Курської, Воронежської, Кубанської, Ставропольської та Чорномор'я.

Власне, українське населення – це 37 мільйонів жителів.

Це населення відрізняється від сусідніх народів у всіх відношеннях: антропологічно, етнографічно та відносно народного мислення. Антропологічні виміри показують дуже ясно тип та національну індивідуальність українського народу, яка дуже помітно різниться з відповідними вимірами великоросів. Етнічну межу цих двох рас легко прослідкувати. Навіть поверхові спостереження показують існування цього кордону. З одного боку села хати сплановані та побудовані в українському стилі; а з другого – і план, і будівлі – російські. В українських селах маленькі білі хатки з солом'яними покрівлями, що мають скати на 4 сторони і завжди мають садок перед хатою. Села справляють враження захованості в листві.

Російські села, з іншого боку, лишають відчуття смутку, як країни Півночі. Вони ніколи не мають ані садка навколо хати, ані дерев, їхні будинки побудовані з нефарбованого дерева, не побілені, мають похмурий вигляд. Їхні покрівлі, часто з дранки, спускаються не різко і мають «коника». Дворища, сараї та внутрішні будівлі російських обійсть повністю відрізняються від українських господ. На кордоні українські та російські села часто межують. Навіть трапляється, що українське село, або російська «де-

ревня» переходять через кордон на декілька десятків кілометрів, але ніхто ніколи не бачив будинків, побудованих частково в українському, або частково в російському стилі. Ці два стилі ніколи не змішуються між собою.

Та ж різниця помітна і в костюмах, звичаях та моралі. Українські та російські селяни рідко женяться між собою. Характер цих двох типів настільки виражений, що російські села, зведені емігрантами в глибині України (Херсонська губ.), або українські, побудовані також емігрантами в серці Росії (Саратовська губ.), зберігають свою етнічну індивідуальність.

Ці різниці зумовлені антропологією та історією. Великороси постали на Півночі внаслідок змішування меншості слов'янських емігрантів з більшістю, яку складали фінські племена. Слов'яни мали свою мову, але з антропологічної точки зору переважали фіни, вони ж також перевершували у всьому, що торкалося звичаїв і навіть міфології. Хоча в минулому вони зазнали певного східного впливу, українські люди зберегли набагато чистішим слов'янський характер. Етнографічно він має більше подібності із слов'янами півдня, ніж з великоросами, хоча мови російська та українська, й відрізняються між собою, обидві належать до одної групи слов'янських мов Сходу.

Розуміння характерів та різниці між цими двома расами, виходячи з історії, здобувається легко. Протягом сторіч український народ та народ Росії не мали спільних кордонів. Кочові племена займали великі території; українці перейшли на Північну частину, особливо на Західний регіон країни, тоді як великороси зібралися на Півночі, біля Москви. Вони не відважувалися відходити далеко в Південні степи, де кочові племена мали велику силу. І лише пізніше, коли ці сили зменшились, українці, що емігрували на Схід (XVII–XVIII ст.), зустріли росіян, що емігрували на Південь.

Якщо дві нації, більш або менш пов'язані, як, наприклад, серби та болгари, жили близько одна від одної протягом століть, вони неминуче впливали б одна на одну в період своєї формації і вони неодмінно перемішувалися б на своїх кордонах. Але великороси та українці стикнулися в той час, коли формування їх ет-

нічної культури було завершено, і тому вони не повинні і не могли мати вплив одні на других.

Те ж саме можна сказати і дати те ж пояснення відносно мов. Існування української мови більше не дебатуються. Встановлено, що вона є вповні незалежною мовою, належачи до слов'янської групи Сходу (українська, великоросійська, білоруська). Це прийнято не тільки українськими вченими, але також кращими славістами Європи, включаючи філологів Росії. Коли в 1905 р. уряд звернувся до Академії наук Петрограда, щоб дізнатися, чи повинен він дозволити публікації на українській мові, деякі російські академіки, такі, як Шахматов³, Корш⁴, Фортунатов⁵, Лаппо-Данилевський⁶, Овсяннико-Куликовський⁷ представили меморандум. В цьому меморандумі було науково визнано та категорично підтверджено, що українська мова дійсно є індивідуальною мовою, та в поясненні цього тезису російські вчені дали до виникнення мови майже ті ж самі історичні пояснення, що і ми давали до предмета українського етнічного розвитку.

Вже з самого початку історичного відслідковування російська мова мала свої діалектичні відмінності, які дозволяють припустити, що російський народ був розділений на 3 групи: Північну, Центральну та Південну. Документи Півдня в 11 та 12 ст, як доказує академік Соболевський, вже мали характерні риси мови

³ **Шахматов Олексій** (1864–1920) – російській філолог, лінгвіст, історик. Засновник історичного вивчення російської мови, історичного літописання й літератури, академік.

⁴ **Корш Федір** (1843–1915) – російський і український філолог, перекладач, поет, академік Петербурзької АН з 1900, дійсний член НТШ у Львові, член Копенгагенського філологічного товариства, Угро-фінського товариства (Фінляндія), почесний член багатьох університетів.

⁵ **Фортунатов Пилип** (1848–1914) – російський лінгвіст, професор Московського Університету (1876–1902), член Російської Академії Наук (з 1902).

⁶ **Лаппо-Данилевський Олександр** (1863–1919) – російський історик українського походження, археограф та соціолог. Ординарний академік Петербурзької АН (1905). Член Міжнародного соціологічного інституту, Міжнародної асоціації академій (1913). Почесний доктор права Кембриджського університету (1916). Координатор діяльності низки губернських учених архівних комісій.

⁷ **Овсяннико-Куликовський Дмитро** (1853–1920) – український лінгвіст, індолог, літературознавець, засновник психологічного напрямку в російському літературознавстві; громадський діяч.

Малої Росії. Можна твердити, що діалект Півдня (український) досить відрізнявся від діалектів Центра та Півночі, навіть перед татарським періодом. Ця різниця не зникла при політичному з'єднанні слов'ян Сходу в X та XI століть (Київська держава, князівства в Києві). Навпаки, політична розбіжність цих територій, що мала місце пізніше, організація політичного центра близько Москви, падіння Києва наприкінці XII ст, – все сприяло відокремленню Півдня, на який напали татари. У литовсько-руській державі, яка включала багато українських земель, Південні племена змішувалися з племенами Центру, які пізніше створили Білих росіян. Лише завдяки колонізації, яка сталася тільки в XVII-XVIII ст. великороси та малороси жили зовсім поруч в басейнах річок Сейм, Донець та Дон. Отже, історичні умови зумовили повну ізоляцію Південного Заходу, тобто Україну, від Великої Росії, і таким чином пояснюється різниця між мовами Великої та Малої Росії. Історичне життя цих народів не створило спільної мови; навпаки, воно поглибило діалектичні розбіжності, що існували при входженні в історію, між предками Малих росіян та предками Великих з іншої сторони.

Українці, відрізняючи себе від своїх сусідів, створили на своїй величезній території майже абсолютну етнічну єдність, і таке вирізнення дає себе відчувати й на північних кордонах країни, а також в районі Карпат.

Ця дивовижна єдність пояснюється переміщеннями, які кілька завоювань викликали в різних районах цієї території, коли українці відкочували під тиском загарбників, кочових племен та ін. Українці цих різних частин таким чином зустрічали одні одних, досягали злагоди та утворювали єдиний етнічний тип.

II.

Національна культура

Все те, що ми сказали відносно етнології українського народу, показує, що він є народом, який володіє багатосторонньою індивідуальністю. Якщо до нашого часу його не знають на Заході, то це тому, що люди там живуть під якимось гіпнотичним впливом Російської імперії. Європейська думка звикла схилитися, не пи-

таючи, перед пропозиціями та офіційною традицією Москви і Петербурга. Тепер українці мають вповні законне право представити речі так, як вони є в дійсності.

Без сумніву цивілізація еліти, завдяки більш сприятливим умовам, досягла протягом сторіч значно більшого прогресу в Росії, ніж в Україні, але також без всякого сумніву органічна цивілізація самих людей, етнологічна культура набагато більше розвинена в Україні, ніж в Росії. Тоді, як Московія, живучи поза всяким цивілізуючим впливом протягом сторіч, зазнала одного впливу татар, Україна зберегла свої стосунки з цивілізованим світом: вона мала зв'язки з Візантією, а потім і з усією Західною цивілізацією. В XVII ст., коли вона вступила в союз з Московією, Україна мала менше неписьменних, ніж тепер, після 2-х з половиною сторіч російського панування. І ось, коли в минулому сторіччі москвичі спробували прокинутися до інтелектуального життя, то саме до українців, до вчених Академії в Києві, звернулися вони за своєю освітою.

Сторіччя поневолення зашкодили прогресу високої культури в Україні, але цей гніт ніколи не знищив розквіту літератури та науки. Якщо в XV-му, XVI-му та XVII-му ст. письменники користувалися умовною мовою та їхні твори написані в більш, або менш архаїчному стилі, ми бачимо, що наприкінці 18-го ст. письменник писав загальноновживаною та живою мовою України, мовою поетичної пісні та легендарних балад країни.

Батьком нової Української літератури був громадянин Полтави на прізвище Котляревський. Його драматична п'єса «Наталка Полтавка» досі грається на всіх українських сценах. Його гумористична сатирична адаптація «Енеїди», в якій він на місце троянців поставив козаків, розвіяних Катериною II, мала величезний успіх.

Після Котляревського з'явилася ціла плеяда поетів та прозаїків, серед котрих височить справжній геній Шевченка. Останній написав чудові ліричні поеми: він примусив ожити трагічне та славне минуле, він підійняв почуття батьківщини, його вплив на національну та зарубіжну літературу був величезним.

Сьогодні українська література багата поетами, прозаїками та драматургами. Серед сучасних письменників піднімається прекрасна фігура Івана Франка, автора пророчої поеми «Мойсей», тонкого, естетичного відомого новеліста Коцюбинського, елегійного поета Олеся, та одного, може, з найбільш оригінальних та життєстверджуючих письменників Східної Європи – Винниченка.

Українська література, за винятком російської та польської, є найбагатшою з слов'янських літератур.

Український театр мав при завершенні ХІХ ст. великий вплив на національний розвиток. Російський цензор, на превеликий жаль, давав дозвіл тільки на вистави в народному стилі та деякі історичні п'єси. П'єси, більш серйозні та перекладні, суворо заборонялися.

Цей гніт спричинився до того, що драма стала дуже свіжим, оригінальним проявом мистецького життя. Талановита група акторів зробила театр, драму знаменитими, пробуджуючи в пам'яті минуле, показуючи життя та смуток народу, виконуючи меланхолійні українські пісні, відроджуючи національне почуття.

Сьогодні українська драма переживає трансформацію. До її репертуару додалися кращі твори європейської драматургічної літератури і також українські п'єси, показ яких був неможливий за старого режиму. Музика українців добре відома слов'янським народам. Якщо українці чимсь і гордяться, так це своїми піснями. Найбільш відомий з українських композиторів є Лисенко, який аранжував музику великої частини старих пісень та написав багато оригінальних творів. Різні причини завадили розвитку музичного генія українського народу, але все дозволяє сподіватися, що молода школа музикантів, що утворилася в Києві, досягне задовільних результатів.

Українськими вченими в теперішній час проводяться історичні та технічні дослідження архітектури та малярства минувшини. Хоча кожне з цих мистецтв очевидно одержало натхнення з Візантії, а потім із Заходу, вони базуються на національному мистецтві, яке помітно виступає в численних мотивах оригінальної орнаментовки.

Найвідоміші з українських художників – портретист Боровиковський (початок ХІХ ст.) та поет Шевченко. В 1917 р. в Києві була відкрита Українська Академія пластичних мистецтв, значення якої вже проявилось.

Українська наука і головним чином та, що вивчає саму країну, розвивається постійно. Найбільш визначні історики – Костомаров⁸, Антонович⁹, Лазаревський¹⁰, Олександра Єфименко¹¹, Грушевський¹², Василенко¹³, Томашівський¹⁴. Серед філологів – Житецький¹⁵, Михальчук¹⁶, Смаль-Стоцький¹⁷, Кримський¹⁸ – заслуговують на те, щоб їх тут згадати. В етнографії та фольклористиці – Драгоманов¹⁹, Чубинський²⁰, Волков²¹, Рудницький²² – були

⁸ **Костомаров Микола** (1817–1885) – історик, публіцист, письменник, драматург, поет, громадський діяч.

⁹ **Антонович Володимир** (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, видатний педагог, публіцист, засновник Старої громади, патріарх української історичної науки.

¹⁰ **Лазаревський Олександр** (1834–1902) – український історик, генеалог, археограф, громадський діяч.

¹¹ **Єфименко Олександра** (1848–1918) – українська історикня і етнографиня, перша жінка в Російській імперії, яка отримала докторський ступінь, автор «Історії України», внесла суттєвий вклад в українську культуру.

¹² **Грушевський Михайло** (1868–1934) – видатний український історик, політичний діяч, публіцист, голова Центральної Ради.

¹³ **Василенко Микола** (1866–1935) – один з родоначальників української історико-правничої науки.

¹⁴ **Томашівський Степан** (1875–1930) – український історик, публіцист, громадський і політичний діяч.

¹⁵ **Житецький Павло** (1837–1911) – історик української мови, один із засновників Старої Громади, відомий діяч українського національного руху.

¹⁶ **Михальчук Костянтин** (1840–1914) – український мовознавець, етнограф, член Київської Старої Громади, дійсний член НТШ у Львові, Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора-Літописця..

¹⁷ **Смаль-Стоцький Степан** (1859–1938) – історик, мовознавець, літературознавець, педагог. Дійсний член НТШ (з 1899), ВУАН (з 1918), з 1921 р. – професор Українського вільного університету в Празі. Слов'янського інституту в Празі (з 1928) Один із засновників Музею визвольної боротьби України в Празі (ЧСР).

¹⁸ **Кримський Агатангел** (1871–1942) – український історик, письменник, перекладач, сходознавець, один із засновників Української академії наук в 1918 році.

¹⁹ **Драгоманов Михайло** (1841–1895) – історик, публіцист, громадський діяч.

людьми видатними завдяки ерудиції та вченими великого достоїнства. Нарешті серед критиків та істориків треба назвати Петрова²³, Івана Франка²⁴, Сергія Єфремова²⁵ та академіка Перетца²⁶. В 1870 році в Києві існувало Наукове Товариство, яке було філіалом Географічного Товариства Російської імперії та яке видало декілька видатних робіт. Але це Товариство було закрите через його національний характер. Публікації українською мовою суворо заборонялися, а українські вчені продовжували випускати російською мовою місячник «Кіевская старина», присвячений вивченню рідної країни, який почав виходити в 1882 р. і видавався двадцять п'ять років.

В 1892-му році Товариство «Пам'яті Шевченка» Лемберга²⁷ стало науковим товариством і випустило першу збірку його тво-

²⁰ **Чубинський Павло** (1839–1884) – український етнограф, фольклорист, автор тексту державного гімну України, засновник журналу «Основа».

²¹ **Волков Федір** (1847–1918) – український антрополог, етнограф, музеєзнавець.

²² **Рудницький Степан** (1877–1937 Сандормох) – засновник української фізичної, політичної та військової географії.

²³ **Петров Микола** (1840–1921) – історик української літератури і української науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч. Зберігач музею Київської духовної академії. Був обраний членом понад 40 товариств і громадських організацій: Член Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Українського Наукового Товариства у Києві, член-кореспондент Російського археологічного товариства.

²⁴ **Франко Іван** (1856–1916), видатний український поет, прозаїк, літературний критик, публіцист, громадський і політичний діяч. Доктор філософії (габілітований) (1895), дійсний член НТШ, член Всеукраїнського товариства «Просвіта»

²⁵ **Єфремов Сергій** (1876–1939) – видатний український критик, історик літератури, публіцист, академік, політичний і державний діяч, теоретик і ідеолог української революції 1917–1921 рр.

²⁶ **Перетц Володимир** (1870–1935) – філолог, історик літератури, педагог, джерелознавець, автор текстології, памографії.

²⁷ Товариство «Пам'яті Шевченка» Лемберга – Наукове Товариство ім. Шевченка (1873–1939). Створене у Львові як Літературне товариство імені Т. Шевченка, у 1892 назву змінено на Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Стало своєрідним символом зв'язку Сходу і Заходу України. Фінансувалося наддніпрянськими українцями. Організаційної розбудови й успіху досягло під головуванням Михайла Грушевського (1897–1916). Ліквідоване в СРСР у 1939 р. Організацій-

рів. Це Товариство мало секції історії, філології, природничих наук та математики. Воно володіло музеєм, бібліотекою, друкованою пресою та книжковою крамницею.

Воно друкувало сотні томів, включаючи оригінальні роботи та документи з усіх царин науки. В 1906 р., після 1-ї Російської революції Українське Наукове Товариство було створене в Києві, яке також мало декілька підрозділів, опублікувало українською мовою низку наукових робіт та видавало часопис «Україна». В університеті Лемберга (Львова) коло 15 курсів лекцій були прочитані українською мовою.

В 1905 р. в університетах Києва, Харкова та Одеси було дозволено читання наукових курсів українською мовою, але дуже скоро і заборонено. Після Революції 1917 р. в Києві був святково відкритий український Університет, який працював одночасно із старим російським університетом. В Кам'янець-Подільському також було створено національний університет. В Полтаві почав працювати літературний факультет, а в Києві – Наукова Академія. У всіх російських університетах України були засновані кафедри для вивчення країни.

Від чого Україна страждала найбільш жорстоко – це від заборони національних шкіл. Лише в Галичині та Буковині давно існували початкові та середні школи, і, як наслідок, населення цих двох районів мало набагато вищу національну культуру та набагато більш розвинений патріотизм, ніж жителі Східних районів України.

Але два роки революції зробили можливою реорганізацію громадської інформації серед населення по всій країні. Завдяки активній діяльності просвітництва, міністерства освіти в Києві та всіх «інтелектуалів» були запроваджені національні початкові школи по всій Україні. Організація середніх шкіл відбувається повільніше. Однак українська мова, історія, література вивчаються скрізь, і вже існують більше 100 гімназій, що є виключно українськими.

но продовжило діяльність за кордоном. Львів своєї історії змінював назву на Лемберг під час панування Габсбургів (1772–1914).

У 1905 р. були створені під проводом «Просвіти» товариства з виховання й навчання населення. Та поліція їх переслідувала, і часто вони припиняли свою роботу. Сьогодні Україна має кілька сотень таких товариств, часто заснованих самими селянами. Таким чином національне просвітництво українців здійснилося.

Українська преса, яка була десятиліттями заборонена, тепер розвивається. Крім щоденних газет, існують огляди, різноманітні періодичні видання, всі види спеціальних публікацій (педагогічні, кооперативні, сільськогосподарські, медичні та ін.). Незважаючи на технічні труднощі, друк книжок під час революції набув свого значення, якого він був позбавлений до того. Однак, яким би значним не був обсяг друкованих книжок ці останні роки, він навряд чи може задовольнити потребу людей.

Українська інтелігенція, беручи участь в політичних змаганнях, показала виключну зацікавленість у розвитку національної культури і розвитку свідомості народу, непересічне значення яких вона розуміє.

III.

Економічне життя

Географічно і економічно Україна є автономною країною. Просторово її землі займають басейни річок, що течуть в Чорне море, з яким вона тісно пов'язана. Загально відомо, що український простір «чорноземів» становить один з великих ресурсів, і є головною житницею Європи. Беручи до уваги 9 губерній України, без Галичини, але включаючи Кубань, яка етнографічно є частиною України, ми бачимо, що середній річний збір зернових в 1911–1915-х роках становив 275 000 000 центнерів, до якого треба додати буряк, більше, 100 000 000 центнерів та картоплю, якихось 60 000 000 центнерів. За той же період Україна виростила 65 000 000 кг тютюну, з яких 22 000 000 кг були найвищої якості. Кожного року продукція олійного насіння досягає 6 000 000 центнерів, тоді, як конопляного становить 1 000 000 центнерів, а насіння льону отримують на рівні 600 000 центнерів. Південь України вирощував в середньому 1 000 000 центнерів винограду, які давали 500 000 гектолітрів (гектолітр дорівнює 22 галонам) вина.

Тваринництво в Україні теж становить важливу галузь. На початку війни налічувалося 8 100 000 коней, 27 600 000 великої рогатої худоби, овець і кіз та 6 300 000 свиней.

Україна володіє великими запасами вугілля, і ще більшою частиною антрацитових шахт на Донеччині. Видобування кам'яного вугілля не набагато менше, ніж видобуток у Франції.

Україна також має важливі залізовидобуваючі шахти (Кривий Ріг та Керч), які дають кожного року від 5 до 7 млн. тон руди. Вона займає третє місце (після Кавказу та Індії) за видобутком марганцю. Вона також має багаті нафтові родовища в Східній Галичині (від 10 000 000 до 17 000 000 центнерів щорічно) та на Кубані (від 12 000 000 до 17 000 000 центнерів).

Все це багатство показує, що Україна здатна створити державу та розвивати її потужність. Завдяки вугіллю та залізу вже розвинена промисловість. Але політика Росії досі сприяла розвитку промисловості у себе на півночі, а не в Україні. Також текстильна індустрія навряд чи існує в Україні (вона не становить і 10-ї частини тої продукції, що виготовляла стара Росія). Але інші промисловості, такі, як цукрова і мучна, а також металургійна та керамічна, попри все, більше розвинені в Україні, ніж в інших частинах колишньої імперії. Відносно, наприклад, металургії Україна має 20 заводів і більш, як 50 печей, з яких отримують 3 000 000 т. чавуну; вона володіє трьома великими заводами для випуску локомотивів, які задовольняють потреби залізниці країни. Єскатеринослав та Миколаїв мають численні верфі. Для сільськогосподарських засобів в Україні існує 80 заводів, як великих, так і середніх, які випускають знаряддя на суму в 6 000 000 фунтів стерлінгів.

Але головною промисловістю в Україні є цукрова. Україна виробляє 85 % від загальної продукції цукру в Росії. В 1915 р. Україна володіла 222 цукровими заводами від загальної їх кількості 265 в Росії. Ґрунти в Україні особливо сприятливі для вирощування буряка. Український буряк найбільш цукристий порівняно з іншими країнами. Україна займає друге місце після Німеччини з виробництва бурякового цукру. Ця галузь постійно розвивається. За 10 років (від 1905 р. до 1915 р.) вона піднялася на

100 %. У 1914–1915 роках вона виробила 17 000 000 центнерів бурякового цукру.

Щодо млинів, в Україні є більш як 50 000 малих млинів та більш, як 800 великих. Тобто, вона має важливу борошномельну промисловість, хоч значна частина збіжжя експортується в натуральному стані.

Алкогольна промисловість досить добре розвинена в Україні. Вона постачала чверть всього спирту в попередній Росії. В 1912–1913 роках вона виробила 1 000 000 гектолітрів алкоголю.

Керамічна промисловість більше процвітаюча в Україні, ніж в будь-якій іншій частині бувшої імперії. Україна має 12 фаянсових фабрик, 30 скляних заводів, 12 цементних заводів. Але природні умови настільки сприятливі для цих виробництв, що вони мають зайняти набагато вагомніше місце в економіці.

Щодо хімічної промисловості, хоч вона поки недостатньо розвинена, але під час останньої війни зробила великий поступ вперед, особливо в отриманні похідних кок-бензолу, нафталіну, аміаку тощо. Треба зауважити, що якщо Україна готова виробляти ці продукти, вона може більше не залежати від Німеччини та її виробництва.

Все сказане показує, що Україна, консолідуючи свою Державу та залучаючи іноземний капітал, повинна мати велике економічне майбутнє. І французький, і бельгійський капітал вже є вкладений в головні українські підприємства, та найширше поле ще лишається відкритим. Окрім цих, вже діючих підприємств, треба побудувати нові залізничні дороги, порти та зробити ріки більш судноплавними.

Часто можна почути, що Україна економічно прив'язана до Росії. Звичайно, дві сусідні держави завжди мають більш-менш розвинені стосунки між собою. Але економічні взаємини України та Північної Росії ніколи не були дуже тісними.

Що Росія дала Україні? Завдяки протекціоністській політиці Російської імперії, Україна повинна була споживати товари північної промисловості, хоч вони мали значно нижчу якість, ніж товари Франції, Англії й Америки, та і набагато дорожчі.

З іншого боку Росія не створила важливого ринку для України. Вивіз зерна до Росії ніколи не сягав високих цифр (менше 15 % експорту українського зерна). Крім того, Росія сама володіє великими ресурсами, які вона недостатньо використовує. Говорячи про зерно, вона має великі плани на райони Волги, що дасть їй можливість і себе забезпечити, і щось відправити на експорт. Це тільки за більшовицької анархії, коли землі не обробляються, Росія відчуває нестачу зерна.

Також говорять, що весь донецький басейн необхідний для постачання в Росію. Тепер же більше, як три-чверті продукції цього басейну, завжди залишається в Україні. Тільки одна українська металургійна промисловість вимагає більше, як 30 % загальної продукції Донбасу. Північна Росія використовує головним чином вугілля з Німеччини та Англії. Московська промисловість користується нафтою з Баку, а також лісом і вугіллям, які є навколо Москви.

Однак, Українська Республіка завжди повинна шукати ефективних економічних домовленостей з Росією. Український Уряд буде зобов'язаний забезпечувати потреби національної індустрії, і якщо (наприклад, шахти Донбасу) вона потребує ринку в Росії для частини своєї продукції, буде необхідно вирішувати ці питання. Потрібно брати до уваги й інтереси самої Росії, щоб уникнути політичних конфліктів з північним сусідом.

Україна та Північна Росія, хоча обидві є сільськогосподарськими країнами, цілком різняться в соціальному та економічному житті. Росія більш безпосередньо пов'язана з Азією, і зацікавлена в експлуатації її величезних багатств. Україна ж більше – до Заходу.

Із точки зору сільського господарства обидві країни також дуже відмінні одна від одної. В Росії – комуна й община відіграють значну роль. В Україні – малі приватні господарства займають головне місце, і в цьому вона нагадує Францію. Лишається в Україні ще якась частина великих маєтків, які в більшій чи меншій мірі є штучними утвореннями, але тенденція: їх розділ, і це питання, коли воно постане, буде безперечно вирішено в сенсі «земля – народу».

Економічні сили України, які розвивалися, незважаючи на всі перепони царського режиму, є найкращою гарантією того, що Україна, знов, поставши на світовій арені як вільна Держава, не буде відмовлятися від того рангу, на який вона має право.

Її населення працелюбне і здатне до прогресу дуже швидко. Значний розвиток, що мав місце в Україні завдяки кооперативним спілкам, створюваним самими селянами протягом останніх років, вражає говорить сам за себе.

IV.

Воля народу

Зі всього сказаного випливає, що Україна володіє всіма необхідними елементами для формування Держави. Але тут може виникнути питання: Чи хочуть українці мати свою Державу? Чи мають вони справжній національний дух?

Щоб відповісти на ці питання треба всебічно розглянути їх історію та особливо звернути увагу на всі нещодавні прояви народних почуттів.

1. Перед ХІХ-им сторіччям

Україна упродовж сторіч була ареною конфліктів між різними націями. Через її землі проходили азійські племена до Європи.

Її природна місія була обороняти цивілізовану Європу від постійного проникнення цих племен – татар та ін.

Із іншого боку, народи Півночі та Сходу жадали українських земель, родючість яких була даром природи її мешканцям.

Таким чином, історія України не була чимось суцільним і спокійним, а було багато безладу і суперечностей, країна стикалася з нездоланими труднощами в побудові Держави. А втім, українському народу протягом сторіч тричі вдавалося, перед теперішнім відновленням сформувати Державу.

У Х, ХІ та ХІІ століттях існувало Велике князівство Київське, яке підтримувало взаємини з Візантією та всією Європою.

Після падіння Києва, спричиненого нашествям кочових племен, в Західній Україні постала Галицька Держава, очільник якої,

славнозвісний Данило (XIII ст.) отримав королівську корону з рук папи.

Пізніше, у Великому герцогстві Литовському, яке включало більшу частину Східної України, українці брали якнайширшу участь в адмініструванні та управлінні.

Однак після союзу цієї держави з Польщею (1386 р.) і після того, як остання підкорила Україну (XVI ст.), український народ повстав. Армія вільних українських козаків вела численні війни проти поляків.

У середині сімнадцятого століття видатний гетьман України, Богдан Хмельницький, наніс вирішальну поразку полякам, і заснував незалежну Козацьку Республіку.

Після кількох років безперервної боротьби з поляками та татарами Богдан Хмельницький у 1654 р уклав Переяславську союзню угоду з Московією заради спасіння країни. Маючи потребу військової допомоги, він визнав вищість царя Москви, а натомість отримав гарантії незалежності. Гетьман вільно обирався народом. Він мав свою козацьку армію та, з деякими застереженнями відносно Польщі та Туреччини, мав право встановлювати дипломатичні відносини. Він також мав ту ж саму незалежність в управлінні країною.

Але московський цар не мав наміру дотримуватися умов Договору. В перший же рік він почав порушувати його з наміром підкорити Україну. Однак, більше століття героїчної боротьби пройшло перш ніж Російська імперія зломила стійкість українського народу в боротьбі за свою країну і незалежність.

Одна з найбільш відомих і популярних у народі подій цієї боротьби є повстання на початку XVIII століття та історичне рішення гетьмана Мазепи: увійти в альянс з Карлом XII проти Петра Великого.

Перемога останнього була ударом по українській свободі, яку Катерина II пододала цілком.

У 1775 р. російські війська повністю оточили Запоріжжя, відоме місце перебування козаків, які змушені були шукати порятунку в інших землях.

У той же час Галичина, після поділу Польщі, а згодом і Буковина, стали частиною Австрійської імперії, та аж до 2-ї половини 19 ст. залишалися в цілковитому рабстві.

Українські селяни стали рабами російських та польських панів, а також української шляхти. Імператриця віддавала накази для денаціоналізації та русифікації українців.

Але національна свідомість ніколи не полишала народ. І ця свідомість підтримувалась українською елітою у найсумніші часи царського панування.

У 1767 р. Катерина II мала ідею скликати депутатів, обраних від усіх частин імперії з метою, щоб вони могли представити побажання своїх країв та подати свої пропозиції в законотворчих питаннях попри всі репресії, що їх чинив управитель України граф Румянцев. Були обрані українські патріоти та складений меморандум, в якому вони сформулювали національні вимоги.

Цей меморандум нагадував, що Україна пішла на зближення з Росією своєю волею та що вона має право мати окрему державу в імперії та зберегти свою національну свободу.

Асамблея депутатів, скликана Катериною II, не мала позитивних результатів; вона швидко була ліквідована імператрицею. І з того часу до 1905 в Росії не було інститутів, через які народ міг висловити свою волю.

Народ цілої імперії почав опускатися в цілковите невігластво. В Україні, яка на час свого союзу з Росією мала численні школи, які тепер зрусифікувались і постійно зменшувались числом, зростала безграмотність.

2. XIX століття

До кінця XVIII ст., як ми вже наголошували, настала нова ера в літературі і принесла з собою людину і генія – Шевченка. Завдяки йому і українська література, і національні почуття, і пам'ять про сумне, але славне минуле, ожили в народі.

На початку XIX ст. виникли політичні групи, які сформулювали українські вимоги (1820–1825 р.р.). Десять років пізніше видатний історик Костомаров, поет і політичний письменник Куліш, Шевченко та інші патріоти мріяли про конфедерацію

всіх слов'янських незалежних народів та утворили таємне товариство Кирила та Мефодія.

Пізніше цю ідею розвинув професор Драгоманов (1841–1895), найвизначніший теоретик і пропагандист політичного відродження України.

Із того часу і до сьогоднішнього дня існують національні українські товариства в Києві та в інших містах країни; їхньою метою є розвиток української літератури й науки, подальша національна пропаганда серед народу.

Щодо політики вони чітко дотримуються поглядів кирило-мефодіївців та Драгоманова. Але їхня діяльність зазнавала постійних переслідувань з боку російського царського уряду.

Коли цей уряд визначив, що національний рух прогресує, він видав Указ в 1876 р., яким забороняв видання українських книжок, і робив патріотичну роботу практично неможливою.

Сибірські тюрми стали дуже знайомими патріотам – українцям. Шевченко, національний герой, став мучеником царату: він був засланий служити рядовим на десять років в центральну Азію і йому цілковито було заборонено писати та малювати.

Костомарова, також засудженого за його патріотичні думки, прирекли залишити країну на кілька років. Драгоманов не по своїй волі провів більшу частину життя в екзилі. Гарячий патріот Волков, антрополог європейського значення, щоб уникнути каторги був змушений втекти, як злочинець, та жити тридцять років поза Україною. Багато українців вимушено підкорилися подібній долі. Заявити, що ти – українець у більшості випадків означало відмову у всіх важливих посадах по службі та компрометацію кар'єри назавжди.

Вимагало великої мужності та відданості – визнати патріотичну віру та продовжувати національну роботу.

Що стосується нас, то чи могли вони якось проявити свій національний дух? Одного разу російський реакціонер та центрист сказав відносно українських вимог, що народу вони не потрібні.

Пізніше депутат 4-ї Думи (22 лютого, 1914 р.) відповів цьому реакціонеру: «Ви закриваєте рот народу і говорите, що йому ні-

чого не потрібно, що він нічого не просить». Вони мовчать, бо вони щасливі», – як іронічно сказав Шевченко. Ні, добродію, український народ не щасливий. Він не буде більше мовчати; і, крім того, коли люди мовчать, небезпечно приймати їхнє мовчання за знак згоди».

І цей промовець не був українцем, навіть не другом України. Навпаки, він був одним з її найзапекліших противників. Це був Павло Мілюков. Тож ніякі народні прояви були неможливі. Та врешті решт народ змусив себе почути.

3.а) ДУМИ

Перша російська революція породила так званий конституційний режим. Вибори до 1-ї та 2-ї Дум не були забезпечені загальним виборчим правом, що було шкодою для українського народу, який є в більшості демократичним. А втім, його було достатньо, щоб думка людей могла бути почутою. Зі 120 депутатів, посланих Україною до перших двох Дум, більше половини були українцями.

Майже півтора сторіччя після скликання Катериною II асамблеї депутатів, про яку ми згадували, українські депутати повторили те, про що казали ще тоді; вони знову вимагали повернення свобод Україні, яка знову так само повинна стати окремою державою, яка має користуватися якнайширшими політичними правами, тобто автономією, а Росія буде великою федеративною державою.

Ці депутати зустрічалися з депутатами від Польщі, Литви, Грузії, Вірменії, Естонії, Латвії та Білорусії та обговорювали за себе захисту своїх національних прав.

Але і перша, і друга Думи були одна за одною розпущені царським урядом.

Щодо 3-ої та 4-ої Дум, система виборів була змінена на користь правлячих класів. Вибори пройшли під насильницьким наглядом поліції та реакційної партії. Російський народ, строго кажучи, не був правильно представлений. За винятком кількох депутатів, обраних випадково, Україна не була представлена в цих двох Думах.

б) Місцеве самоврядування.

Під час 3-ї та 4-ї Дум місцеве самоврядування трохи краще представляло інтереси людей. Ці місцеві самоврядування були Земствами, заснованими на праві власності. Вибори також були проведені під адміністративним наглядом, але українські Земства були засновані в тісному зв'язку з селом і не залишилися вповні глухими до потреб людей.

Навіть перед передбачуваною конституційною реформою в часи страшної реакції в кінці XIX ст., деякі Земства на Україні мали сміливість висловлюватися на користь потреб народу, особливо тих, що стосувалися мови та національних шкіл, заборона яких була болючою та небезпечною для села.

Земство Чернігова дало сміливий приклад відносно цих національних устремлінь. У 1893 та задовго до цього року, а потім у 1898 р. вони висунули разом з іншими національними вимогами невідкладну вимогу введення української мови в школах.

У Херсоні у 1881 році на конференції вчителів, а пізніше самим Земством, у Єлисаветграді в 1895 році, у Полтаві – в 1900 році і ряді інших міст були висунуті ті ж самі вимоги.

У період з 1905–1917 р.р. ці заяви стали частішими, і майже всі Земства України висловили їх (Чернігів, Полтава, Лубни, Золотоноша та інші).

в) Національний підйом після 1905 р.

З'їзд та кооперативні товариства.

Хоча революція 1905 року зрадила надії українців, вона принесла деяке покращення в адмініструванні. Можливим стало видавати, правда, під суворою цензурою, журнали, огляди та книжки, що висвітлювали наукові та навіть політичні питання, які, як ми бачили, були перед тим заборонені.

Попри це було багато труднощів на шляху, але, не зважаючи на ризик конфіскації поліцією, книжки доходили до народу, сіючи всюди іскри, що ведуть до великого національного багаття. У Києві створили наукове товариство та різні українські гуртки, товариства Просвіти (національне навчання) постали по всіх містах та в багатьох селах. Поліція суворо наглядала за ними та забороняла.

няла їх, але часто їм вдавалося відновлювати роботу. У всякому випадку вони виконували свою місію, і чим більше поліція намагалася перешкодити цьому рухові, тим більше він поширювався. Так було і під час війни, коли переслідування стали особливо суворими (заборона преси в Києві і т.д.), але національна активність тільки зростала.

Довгий час всі більш-менш демократичні зібрання в Україні підтримували національні вимоги, сільськогосподарські комітети, скликані в 1902 та 1903 р.р. не зважаючи на всі перепони, були на користь національних шкіл та інших потреб села.

Завдяки наполяганням українських делегатів Агрономічний з'їзд, що зібрався в Москві 1901 р., ухвалив резолюцію в тому ж плані. Те ж саме відбулося в Союзі малих підприємств у Полтаві 1902 року, на конгресі технічних працівників у Петрограді у 1903 р. та деяких інших зібраннях там же.

У роки, що передували революції 1917 р., українське національне питання займало, майже виключаючи всі інші, вирішальне місце на всіх з'їздах та викликало найбільш запеклі дискусії.

На з'їзді вчителів зо всієї Росії, який відбувся в Петрограді 1913 р., численні представники України гаряче підтримували свої національні вимоги (українці, учасники цього з'їзду, були пізніше звільнені зі своїх посад).

Українські кооперативні товариства також грали велику роль протягом останніх 10 років. Мільйони людей підключалися до цього руху, який скеровували патріоти.

На з'їзді Кооперативних товариств всієї Росії боротьба між Північчю та Півднем, між Україною та Росією проявилася дуже яскраво. Кооперативний рух в Україні був значущим важелем в загальному пробудженні народу в 1917 р.

г) 1917 р. та Центральна Рада.

На початку революція в Україні презентувала себе в найбільш національній формі. У Києві 19 березня відбулася демонстрація більш як 100 000 людей, включаючи значну частину селян, яка пройшла з великим підйомом та ентузіазмом.

У березні, а також у квітні в Києві відбулися кілька з'їздів кооперативних товариств та всіх політичних партій. Найважливішим був національний з'їзд 8 квітня, в якому взяли участь всі патріотичні товариства, всі кооперативні спілки, професійні організації та численні муніципалітети. Зустрілися делегації України: вони склалися в більшості з провінційних представників та особливо з представників селянства.

Цей з'їзд обрав близько 100 членів до Центральної Ради, які склали стрижень Революційного Парламенту, який управляв всією Україною рік.

Пізніше Рада розширилася через введення делегатів із з'їзду селян.

З'їзд селян був скликаний 30 травня українськими, а також російськими політичними партіями. Система виборів базувалася на соціальному та територіальному принципах (кожен зі 105 районів України мав обрати 20 делегатів. З'їзд селян зібрав більш як 2000 делегатів); національний принцип був відкладений. Але, коли з'їзд зібрався вперше, він проявив більше національне спрямування, ніж було проявлено на національному з'їзді 8 квітня.

Селянський з'їзд переконливо доводив його бажання невідкладно створити Державу, засновану на федеративних, або на засадах незалежності.

Українські державні діячі намагалися заспокоїти збудженість, гарячковість настроїв, і, завдяки наполяганням українських соціалістів, з'їзд погодився вислухати російських соціалістів-революціонерів.

Такий же ентузіазм панував на з'їзді солдат, який зібрав біля 2000 українських солдат, обраних групами, розкиданих по всьому фронту та по містах Росії. Військові виборці склали більше, як два млн. осіб.

Центральна Рада, яка в червні включала 600 українців, отримала величезну популярність в країні.

Кожного дня Голова Ради приймав численні депутації та сотні телеграм і листів. По всіх містах, містечках та селах відбувалися з'їзди та різного роду зібрання, котрі одностайно вимагали створення Української Держави на засадах незалежності, або федера-

ції. Кожен з цих з'їздів віддавав шану Центральній Раді, яку вони визнавали центральним органом країни.

У червні вплив Петроградського уряду знизився, натомість сила Центральної Ради зростає. Саме тоді неукраїнці (поляки, євреї, росіяни, що живуть в Україні) отримали право мати своїх представників в Раді числом 100 делегатів. Рада стала справжнім тимчасовим парламентом країни.

д) Демократичне самоврядування.

Коли вибухнула революція, місцеве самоврядування міст, сільських місцевостей, міські Думи та Земства, обрані не на демократичних засадах, не відповідали вимогам часу. Вони були тимчасово підкріплені революційними та ліберальними силами.

Таким чином Земства, котрі завжди грали велику роль в житті сільських місцевостей, носили виражений національний характер, натомість в муніципалітетах міст (міські Думи) українці були в меншості, що пояснюється фактом, що в містах жило багато мешканців інших національностей.

Влітку пройшли загальні вибори до місцевих органів самоврядування на основі загального, прямого, таємного, рівноправного та пропорційного виборчого права. Результат був на підсилення патріотичного представництва в Земствах та міських Думах. Кількість виборців, що не брали участі, була дуже незначною, і тоді, як 9 млн. голосів було подано за українських делегатів, неукраїнці отримали тільки 2 чи 3 млн. голосів, які дали російські та єврейські мешканці містечок та сіл.

В Земствах українська більшість була майже абсолютною. Але в міських Думах (муніципальних радах) було не так. В Києві, де населення дуже змішане, українці отримали тільки чверть місць. В менших містах, де українське населення пропорційно вище, українці мали відносну більшість (40–45 % – українці, 30 % – євреї, 15...20 % – росіяни та в західних селах певний відсоток поляків).

е) Установчі збори

Згадаймо, що Установчі збори колишньої Росії були розігнані більшовиками, що захопили владу в жовтні, і через це не могли більше зібратися.

Але майже на всій території колишньої імперії, і особливо в Україні, всі депутати були обрані на основі загального та пропорційного права у вересні та жовтні, тобто перед переворотом більшовиків в Петрограді. Ці вибори були значною перемогою для українців. З 150 депутатів, яких мала обрати Україна, 115, що складає 65%, представляли українську партію. Інші 35% були різних національностей: 20 % – євреї, росіяни та поляки.

Восени 1917 р. Центральна Рада вирішила скликати українські Установчі збори. Вибори пройшли в грудні 1917 р. та в січні 1918 р. На превеликий жаль більшовики зробили напад на Україну, і в Східній Україні вибори не були можливі. З 326 депутатів, які мали б бути обраними до Установчих зборів, було обрано тільки 250.

Вони склали:

190 українців,

30 росіян,

20 євреїв,

10 поляків та ін.

Таким чином 80 % були українці. З 10 млн. поданих голосів, 8 млн. було за українську партію.

В уряді Києва українці отримали коло 1 300 000 голосів, тоді як вся решта партій зібрала лише 250 000.

Українські Установчі збори мали не більш щасливу долю, ніж російські, бо не змогли навіть зібратися. Ці останні вибори, як і ті, що відбулися в Україні для російських Установчих зборів, а також для місцевого самоврядування показали настрої людей, а саме, що вони мають довіру лише до українських патріотів.

4. а) Австро-Угорська Україна після 1848 р.

Якщо воля народу в Україні колишньої російської імперії проявилася ясно, воля українського населення в Австро-Угорщині виявилася ще виразніше.

Ми вже казали, що Галичина увійшла до складу Австро-Угорської імперії в 1772 р. До 1848 р. український народ, що опинився в ярмі цієї імперії, жив в неволі й цілковитому неуцтві. Та патріотичні ідеї Шевченка, а пізніше Драгоманова і декількох

письменників Києва пробудили почуття людей, які конали в рабстві. З іншого боку більш-менш конституційний уряд Австрії у другій половині XIX ст. та багаторічна боротьба з поляками посилила український національний дух в цій країні.

б) Перед 1918 р.

До 1918 р. українці Австро-Угорщини довгий час (з 1848 р.) вимагали об'єднання Галичини, Буковини та Угорської України в одну автономну провінцію. Але на початку конституційного правління полякам вдалося отримати згоду імператора на об'єднання східної та західної Галичини, і в цій автономній частині абсолютна влада стала належати польським феодалним землевласникам. Українці не могли одержати нічого: ні школи, ні якоїсь іншої установи, – не борючись проти труднощів, які створювала польська адміністрація. Всі переваги були віддані полякам законом до 1907 р.

Під час виборів правив справжній терор – українців часто вбивали. Але воля людей завжди долала перепони та завжди була успішною при виборі певної кількості активних представників.

У 1907 р., як відомо, в Австрії була введена загальна система виборів. Але поляки, які були головними опонентами цієї реформи, також отримали великі привілеї в Галичині. В польських районах (західна Галичина) та в містах східної Галичини, де поляки та євреї були в більшості, виборчі округи так були організовані, що кожен депутат репрезентував максимум 50 000 виборців, тоді, як в районах, де були в більшості українці (і вони часто були в абсолютній більшості) один депутат представляв більше, як 100 000 людей. Слід зазначити, що система пропорційного представництва існувала всюди, де вона була вигідна полякам, але вона не діяла в районах, де була не вигідна для поляків (в містах східної Галичини).

Отже, тому українці в східній Галичині, де українське населення складає більш як 70 %, змогли вибрати лише 28 депутатів, тоді як поляки мали право на 30.

Вибори до Галицького парламенту були проведені за умов ще не сприятливіших для української партії.

У північній Буковині положення було практично таким же, як і в Галичині. В Угорській Україні справи були ще гірші.

Таким чином, ситуація в Австро-Угорщині була досить складною, але в Росії за царату вона була нестерпною. Існування довгий час національних шкіл в Галичині і Буковині та те, що населення там звикло до участі в політичній боротьбі, надало людям в цих областях освіту та патріотичну визначеність, котрих населення східної України, що жило в умовах сильного придушення до 1917 р., не мало.

Отже: Великі національні ідеї народилися та розвинулися в Києві, але історичні та інші обставини сприяли найбільшому їх прогресу останні роки в Східній Галичині.

(в) Після 1918 р.

До останнього часу свого існування Австро-Угорська імперія, зацікавлена в симпатіях поляків, завжди підтримувала їх на шкоду українцям, і останній міністр закордонних справ цієї імперії був проти, на догоду полякам, розділу Галичини на 2 провінції, як вимагали українці.

Після падіння монархії Габсбургів українці Австрії створили Національну Раду, яка включила всіх українців, членів Рейхсрату, всіх тих, хто входив до парламенту Галичини та Буковини, до яких було додано представників українських партій, а також представників від різних районів. Ці представники були обрані в конгреси провінцій.

19 жовтня 1918 р. Національна Рада проголосила Республікою Західну Україну. Вона випроводила представників австрійської влади та військовиків. Визнала права польської та єврейської меншостей.

Упродовж віків українці прагнули об'єднатися в єдиній державі. Але реалізація цього великого національного устремління була неможлива до 1919 року через австрійське та польське перешкоджання.

Та 4 січня 1919 р. Національна Рада Західно-Української Народної Республіки, виражаючи волю народу, нарешті змогла проголосити об'єднання 2-х республік.

V.

Закінчення

Ті, хто підтримують ідею російської федерації, часто запитують нас, чи хоче східна Україна відокремитися від Росії. Ставити так запитання, значить ставити його погано.

Після того, як Російська імперія впала в анархію, Україна опинилася раптово відокремленою від цієї імперії і, де-факто, незалежною. Прокламуючи себе незалежною в урочистій Заяві Центральної Ради (вона була справжнім революційним парламентом країни), і тільки закріпила в юридичних термінах те, що вже звершилося. Безумовно, важко було будувати державу посеред пануючої анархії. Тяжкий тягар впав на плечі українських патріотів, але вони знали, що мають його нести.

Це була історична необхідність: Українська Держава повинна бути створена.

Тому, замість того, щоб запитувати, чи хоче український народ відокремитися від Росії, ті, що підтримують ідею федерації з Росією, і зробили б добре, поставивши питання таким чином: чи має український народ намір знову об'єднуватися з Росією?

На це можна відповісти, що коли настануть спокійніші, мирні часи, люди матимуть можливість виявити своє бажання через різні вибори.

І навіть, якщо б українці вірили в те, що федерація з сусіднім народом дала б їм достатні гарантії для розвитку їх національної держави, треба також спитати: що мусять вони робити зараз?

Вони повинні продовжувати консолідувати свою державу та боротися за суверенітет.

Тільки вільні незалежні держави здатні проголошувати договори про конфедерацію, так само, як і інші міжнародні договори.

Все, про що говорилося на цих сторінках, показало, що для побудови і для консолідації незалежної держави український народ володіє всіма необхідними якостями.

Етнологія, розвиток національної культури, політична економія створили об'єктивне підґрунтя.

Поданий короткий історичний огляд показує, що українська Держава також базується на суб'єктивних принципах: національ-

ному дусі, на волі людей. Це національне підґрунтя є найбільш суттєвою основою для побудови держави.

22 лютого 1914 р., в годину найбільшого випробування для українського народу, найлютіший ворог української незалежності, російський імперіаліст Мілюков змушений був визнати (у вже цитованій промові) такі істини: «Український рух дійсно існує. Ми не можемо зупинити чи змінити його...».

І український рух не був ніким видуманий; український рух існує і буде існувати, і всі намагання заперечити його будуть безплідними.

Кінець.

Переклад з англійської Марії Мулової-Войтовецької

ЛІГА НАЦІЙ ТА УКРАЇНСЬКІ БІЖЕНЦІ

Відкритий лист проф. Олександра Шульгина
до д-ра Фритьофа Нансена

Видавництво Вищої Ради Українських Емігрантів
Париж (42, вулиця Денфер-Рошер)

1930

ПРИМІТКА

Довгий шлях додому, в Україну.

Цього Листа було написано в далекому 1929 році і далеко від України Олександром Шульгиним з дуже важливого приводу – в обороні національності українських емігрантів, яких історичний катаклізм примусив покинути свою рідну землю. Вони були творцями незалежної Української Демократичної Республіки, відчайдушно захищали її. Їх було не менше ста тисяч.

І Олександр Шульгин, кровинка рідного краю, нащадок гетьманів Павла Полуботка і Данила Апостола, видатний історик, перший міністр закордонних справ УНР і дипломат, в слушний час підняв свій голос на захист законного права українців на свою національність проти облудного присвоєння їм російської національної приналежності.

Та про ці події на Батьківщині довго нічого не знали... Відкритий Лист у Франції було опубліковано французькою мовою Вищою Радою українських емігрантів в 1930 році.

Але тепер українці зможуть ознайомитися з текстом історичного «Листа» завдяки українці Ірині Дюмон, яка розшукала його в Національній бібліотеці Франції на прохання своєї мами Тетяни Саєнко, до якої знову звернулася я. Велика їм вдячність!

Нарешті через 94 роки цей важливий документ дістався берегів України.

Олена Леонтович

ПЕРЕДМОВА.

Ця публікація містить відкритий лист пана Олександра Шульгина до д-ра Фрітьофа Нансена та деякі офіційні документи на цю тему.

Це питання навряд чи відіграє важливу роль у загальній значній роботі Ліги Націй. Навпаки, питання, яке автор листа до пана Нансена представляє як проблему, одночасно елементарну і просту: в ньому не йдеться про політичні претензії України, які, безумовно, становлять дуже велику міжнародну проблему. Ця брошура не піднімає пекучого питання української незалежності. Йдеться лише про те, чи мають право українські біженці використовувати свої національні імена в паспортах, виданих Лігою Націй. Це питання, здається, можна було б вирішити без особливих дискусій. Але, на жаль, вони виникли. І пан Шульгин справедливо вважав, що це питання має бути поставлене на принципову основу. Він піднімає проблему національностей і говорить у своєму відкритому листі про священне право кожної людини носити своє національне ім'я.

Таким чином, представлена проблема українських біженців набуває значно важливішого значення. Це одна з особливих причин на користь публікації цієї брошури.

Крім того, публікуючи лист свого президента пана Шульгина, Головна Вища Рада української еміграції хотіла б пролити більше світла на проблему, яка так глибоко хвилює всіх її членів.

Діючи від імені українських організацій, професор Шульгин 30 серпня 1928 р. подав запит на ім'я Голови Ради Ліги Націй (див. Додаток № 1), в якому він просив Високоповажну Раду розглядати українських біженців як групу, відмінну від інших національних груп емігрантів.

Це прохання було передано до Ради Ліги Націй в Женеві у вересні 1928 року. Рада доручила доповідачеві питання, пану Залеському, міністрові закордонних справ Польщі, встановити процедуру, якої слід дотримуватися (див. Додаток № 3), щоб вирішити проблему, порушену представником українських біженців.

У листі від 9 грудня пан Залеський (див. Додаток 4) виклав цю процедуру, яка була прийнята новим доповідачем, паном Зумет-

тою, що представляє Венесуелу. Пан Зуметта запропонував Раді в Лугано передати питання, порушене паном Шульгиним, на розгляд Консультативної комісії при Верховному Комісарі. Ця комісія була створена Радою Ліги Націй для вирішення різних проблем, що стосуються біженців. У травні Комісія, що складається з представників дванадцяти зацікавлених держав, зібралася в Женеві. Питання українських біженців стояло на порядку денному, але під час засідання воно було несподівано відкладено і не повинно було підніматися знову до наступного засідання комісії.

Основною причиною відкладення, схоже, була формальна опозиція д-ра Нансена, Верховного Комісара у справах біженців.

Цей факт і промова доктора Нансена спонукали пана Шульгина написати свого відкритого листа. Публікуючи його, ми аж ніяк не заперечуємо, як і сам автор листа, великої роботи доктора Нансена і його колишнього чудового заступника майора Т. Ф. Джонсона стосовно біженців. Але саме тому, що ми цінуємо цю роботу, нас ще більше засмучує позиція, яку зайняв д-р Нансен у принциповому для нас питанні.

Ми змушені сказати в кількох словах, звідки походить наша політична еміграція.

Не забуто, що вільна Україна, за часів своїх гетьманів, уклала союз з московським царем у 1654 році. Визнаючи суверенітет царя, гетьмани мали власне військо і встановлювали дипломатичні відносини з іноземними державами. Але в 1709 році, коли гетьман Мазепа та його союзник Карл XII програли битву під Полтавою, Україна опинилася у владі Петра I. Поступово вона була позбавлена царями її давніх вольностей, прав, а за часів Катерини II Україна навіть стала простою провінцією Росії.

У 1917 році, після падіння дому Романових, Україна проголосила свою незалежність. Агресія червоної Московії розв'язала жахливу війну, яка тривала роками з перемінними успіхами та невдачами, доки червоні війська остаточно не окупували Україну. Першим результатом стало те, що уряд Української Демократичної Республіки та її армія були змушені покинути країну.

Тому українська еміграція в основному складається з колишніх солдатів і офіцерів, а також державних службовців, яких уряд

Української Демократичної Республіки, розширюючи свою діяльність за кордоном, змушений був значно обмежити в чисельності.

Більшість українських біженців проживає в країнах, близьких до України, тобто в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Болгарії та Туреччині. Завдяки діяльності Верховного Комісара, певна кількість біженців перебуває в Югославії, а також у Франції.

У цих різних країнах українські біженці мають організації, які централізують численні об'єднання, розкидані по різних провінціях згаданих країн. Представники цих семи центральних організацій, які нещодавно зустрілися в Празі, утворили Вищу Раду українських емігрантів.

Є також невеликі групи українських біженців у Німеччині, Бельгії, Італії та Австрії. Чимала кількість біженців проживає також у Китаї та Америці. Загальну кількість українських біженців важко встановити, але не буде перебільшенням сказати, що їх може бути до ста тисяч.

Більшість цих біженців працюють у промисловості, або сільському господарстві в країнах, де вони живуть, хоча значна частина з них належить до інтелектуального класу.

У слов'янських країнах, особливо в Польщі, вдалося забезпечити певну кількість наших біженців інтелектуальною працею. Чехословацький уряд також щедро субсидував організацію Українського університету, Сільськогосподарської академії та Педагогічного інституту. Саме завдяки цим вищим навчальним закладам велика кількість українських вчених змогли розвиватися і продовжувати свої наукові дослідження. Тисячі студентів завершили своє навчання. Сотні з них змогли, завдяки гостинній Польщі, отримати роботу за фахом.

Українські біженці, які не змогли знайти роботу в країнах Центральної та Східної Європи, прямують до Америки, але більшість воліє залишитися на європейському континенті, зокрема у гостинній Франції, де кожен може знайти роботу і займатися сільським господарством завдяки домовленості між Управлінням Верховного Комісара у справах біженців та французьким урядом.

В очікуванні часу, коли вони зможуть повернутися на Батьківщину, українські біженці звикли до нелегкого життя політичних емігрантів. Вони вміють працювати і не просять матеріальної допомоги для існування. Чого вони хочуть, чого вони вимагають, так це поваги до їхнього права на українське громадянство, справу, яку представляє ця брошура.

І. Косенко, генеральний секретар Вищої ради українських емігрантів.

Відкритий лист до пана доктора Фрітьофа Нансена

Пане Докторе,

Не без вагань я вирішив написати Вам цього листа. Мені важко протистояти Вам, Пане Докторе, не тільки через Ваше велике ім'я, але також і тому, що саме Ви організували допомогу голодуючим в Україні в 1922 році і саме Ви очолюєте роботу, якою я можу тільки захоплюватися як представник однієї з певного числа низок біженських організацій.

Але, попри все, я вважаю за необхідне відповісти Вам. Той факт, що Ваша промова проти запиту про українських біженців була зроблена на закритому засіданні, тобто в той час, коли я як технічний експерт повинен був бути відсутнім, надає мені цю свободу. Тому я повинен відповісти Вам, щоб представити Вам проблему українських біженців вільніше і повніше, ніж я міг би це зробити в моїх офіційних листах до Ради Ліги Націй.

На жаль, я не маю особистого враження від Вашої промови, знаю лише загальне враження Вашої аудиторії та кілька аргументів, які зміг отримати з повідомлень у російській пресі, які не були спростовані.

Ви були досить люб'язні, щоб сказати, що Ви, Пане Докторе, як Верховний Комісар у справах біженців, не можете дозволити, щоб політика змішувалася з гуманітарною роботою, яку Ви очолюєте. Отже, Ви надаєте суто політичного характеру питанню, яке я мав честь порушити перед Радою Ліги Націй, яке цей висо-

кий орган попросив Лігу Націй розглянути. Для того висока установа доручила Консультативній комісії, нею створеній, вивчити це питання.

Я категорично заперечую проти такої точки зору, якій протиставляю короткий виклад і аналіз моєї тези.

Відзначаючи, що органи Ліги Націй розглядають українських біженців як росіян, я прошу Раду Ліги Націй ухвалити щодо українських біженців рішення, згідно з яким вони були б прийняті під високий захист Ліги Націй як українці, тобто як категорія біженців, чітко відмінна від інших груп біженців.

Ми просимо лише про те, щоб до нас ставилися так само, як до вірменських біженців, тобто як до «осіб українського походження, колишніх підданих Російської імперії, які не користуються або більше не користуватимуться захистом Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Українські біженці наполягають на тому, щоб у їхньому паспорті з Вашим ім'ям «паспорти Нансена» було зазначено їхній статус «як українських біженців», а не «російських» чи «вірменських».

Чому українці ставлять це питання? Відповідь дуже проста: кожна людина хоче зберегти своє ім'я, ім'я, яке носив її батько і яке буде носити її син. Так само кожен народ, особливо той, що бореться за свої національні права, особливо ревниво ставиться до свого національного імені. Коментуючи прохання, яке я висловив у своєму листі до Ради Ліги Націй, дехто вважав, що воно викликане якоюсь ненавистю з боку українців до росіян, чиє ім'я вони відмовляються носити. Не виключено, що маса українських біженців, які є палкими патріотами і проливали свою кров, захищаючи незалежність своєї Батьківщини від росіян, не відчуває особливих симпатій до своїх супротивників. Ставлення росіян за часів царату, а також після повстання, і навіть за кордоном, не спонукає українців виявляти до них особливу дружбу. Ворожість між цими двома національностями, щонайменше, зрозуміла: вони перебувають у стані боротьби.

Але я смію стверджувати, що навіть без цієї взаємної ворожнечі, прохання українських біженців є цілком виправданим. Якби

мені запропонували взяти славетне ім'я, ім'я, яке носить одна з особистостей, якими я найбільше захоплююся, я б відмовився, як, я впевнений, відмовилася б будь-яка інша людина на моєму місці, якби вважала за краще зберегти своє скромне ім'я, ім'я, яке належить нам і до якого ми належимо. Мені здається, що такий стан душі є і законним, і людським.

Так само, не припускаючи жодної антипатії між шведом і норвежцем, наприклад, я впевнений, що жоден з них не прийме національність іншого, так само, як жоден англієць не буде вдавати з себе француза, і навпаки, бо кожен з них шанує країну свого співвітчизника.

Ім'я народу для них особливо священне. Кожен народ прив'язаний до всього, що йому притаманне: до своєї мови, до своєї культури, до свого минулого і майбутнього, до своїх національних сподівань і мрій. І всі ці почуття втілюються в єдиному імені, імені, яке носить народ. Відібрати у людини право носити своє національне ім'я – це справжній замах на її моральність. Коли я хотів покарати свого сина, я говорив йому, що він не гідний називатися «українцем» і що відтепер він повинен шукати собі іншу національність. І мій син щоразу виплакував свої очі, поки знову не отримував своє право. Українські біженці не в тому віці, щоб плакати, але й вони раняться до глибини душі, коли їм відмовляють у праві називати себе українцями, коли їм нав'язують ім'я іншої національності – ім'я росіян...

Можливо, Пане Докторе, Ви запитаєте мене, чому, якщо українські біженці такі патріоти, вони не переймалися цією несправедливістю аж до 1928 року, коли «нансенівські» паспорти видавалися ще з 1921 року? У своєму листі від 30 серпня 1928 року я вже пояснював цей факт, пояснення, до якого я тут лише додам.

У 1921 році нас зовсім не цікавило питання паспортів, виданих Лігою Націй, бо ми мали свої паспорти. У нас були паспорти Української Демократичної Республіки. І до 1925–26 року ми ще могли з цими паспортами виїжджати в різні держави. З іншого боку, в деяких країнах, де нас було особливо багато, таких як Польща, Румунія та Чехословаччина, в цих країнах ми дуже добре і легко ладнали з владою, яка видавала нам посвідчення особи,

де чітко вказували на нашу українську національну приналежність. В інших країнах нам було складніше, і доводилося боротися за отримання більш-менш задовільної форми посвідчення особи, в якому зазначалося, що відповідна особа має «українське походження».

Ситуація різко змінилася з появою правового статуту про біженців від 30 червня 1928 року. Цей закон, який в принципі є чудовим, все ж має той недолік, що він застосовується лише до російських та вірменських біженців. Отже, якби він був ратифікований і набув чинності, українські біженці, які вже врегулювали своє правове становище в різних країнах, були б, згідно з цим законом, віднесені до категорії «росіян». Українські біженці, безперечно, мають право звертатися з протестами до кожного уряду зокрема, але раціональніше і логічніше було б звертатися з цими скаргами до самого джерела міжнародних норм, тобто до Ради Ліги Націй.

Ось чому, діючи від імені п'яти найбільших українських організацій, що представляють десятки тисяч українців, я мав честь написати свого листа до Його Ексценсії Голови Ради Ліги Націй в серпні 1928 року.

Ви знаєте, Пане Докторе, що мене підтримує вся маса українців. Як Верховний Комісар у справах біженців Ви отримали сотні петицій, в яких гаряче підтримується моє прохання. Отримавши дублікати цих петицій, я мав моральне задоволення відзначити, що їх підписали понад сто українських організацій. Українські біженці, розкидані по Європі (приблизно в п'ятнадцяти країнах), Азії (Китай, Палестина, Персія) та Америці (Канада, США та Аргентина), були однастайні. І ліві, і праві, і крайні монархічні праві, які добре знають, що я не поділяю їхніх політичних поглядів, а також мої друзі – всі без вагань підтримали петицію.

Жоден по-справжньому патріотичний біженець не говорить про партію в питанні, яке зачіпає його національну честь.

Це вимога українських біженців, яку я підтримую перед високими інституціями Ліги Націй.

Ви описуєте це, пане докторе, як політичну вимогу. Я не погоджуюся з Вами. Я бачу це більше як вимогу моралі. Звичайно,

якщо моральні принципи, побудовані виключно на основі індивідуального життя і стосунках між людьми, то вимога, яку я висую, може не мати специфічно морального характеру.

Але мораль виходить за межі індивідуального життя; вона також повинна регулювати життя суспільства, міжнародне життя, мене самого. Те, що іноді розглядається як політичний принцип, є лише моральним принципом, який виходить за межі індивідуального життя.

Життя є складним. Кожен сучасний історик знає, що неможливо писати політичну історію країни, не торкаючись економічних, соціальних, літературних та інших питань так само, як неможливо говорити про історію релігії, не беручи до уваги політику і т.д. Те ж саме можна сказати і про історію суспільства.

В індивідуальному житті ми зобов'язані переходити від суто утилітарних проблем до великих моральних проблем, які керують щоденним існуванням і надають йому високого сенсу. Таким чином, у суспільному житті, навіть якщо йдеться про суто людську справу, ми іноді змушені брати до уваги те, що ми називаємо «політичними принципами» й які я вважав би за краще називати «моральними принципами» суспільства.

Отже, проханням, з яким звертаюся від імені українських біженців, я порушую «політичний принцип». Але Ви, Пане Докторе, відмовляючи цим же біженцям у праві користуватися своєю національною назвою, хіба Ви також не відновлюєте певний «політичний принцип»?

Я наполягаю на цьому. Ваш принцип просто протилежний тому, який пропоную я. Це інша політика, але це також політика, і я хотів би назвати її політикою в протилежність сучасному духу національностей, яка суперечить принципам самої Ліги Націй.

Можна сказати, що в моєму листі від 30 серпня є юридичний аргумент, який зачіпає політичні питання, наприклад, визнання Української Демократичної Республіки.

Тому потрібно, щоб я пояснив свою позицію з цього приводу. Я волів би не торкатися цих питань, а якщо їх порушую, то тільки тому, що мушу взяти до уваги певні французькі концепції, пере-

важно принцип права людей, що визнається органами Ліги Націй, перед якими я підтримую нашу справу.

Відомо, що існують дві різні концепції принципу, а точніше самого терміну «національність». У Франції слова «la nation»²⁸ і «l'état»²⁹ мають майже однакове значення.

Для французького юриста «нація» поза державою – це нон-сенс. У Центральній Європі (колишня Австро-Угорська імперія), а також у Східній Європі (колишня Російська імперія), цілком можливо, що нація може не утворювати державу. До останньої війни чехи, поляки і т.д., так само як і українці, грузини, литовці і т.д., населяли лише провінції своїх імперій, а втім вважали себе націями, які, щоправда, прагнули створити держави, але яким це поки що не вдалося.

Цю концепцію можна знайти в книгах багатьох німецьких, російських правознавців, а особливо в працях соціологів, які спеціально займаються проблемою національностей.

Ця точка зору була загально прийнятою в цих країнах; жоден поляк, якщо йшлося про російську, німецьку чи австрійську імперії, ніколи не вважав себе ані росіянином, ані німцем, ані австрійцем: він завжди і всюди залишався поляком. Коли мене перед війною запитували за кордоном, якої я національності, я відповідав: «Я – українець». А коли мене запитували, до якої держави належу, відповідав: «Я – підданий Російської імперії». Мені ніколи не спадало на думку сказати, що я – росіянин. Так само, якби чеху поставили те саме запитання до і під час війни, він би відповів, що він «підданий Австро-Угорщини, але чеської національності».

Отже, якби ця точка зору була прийнята Лігою Націй, мені не довелося б наводити жодних юридичних аргументів, не довелося б займатися питанням, чи ми «здобули» українське громадянство, чи ні, тому що, згідно з нашою концепцією, не можна «здобути» своє громадянство – з ним народжуються, чи ти німець, чи француз, чи поляк чи українець: тому що прийшов на світ у родині, яка належить до однієї з цих націй, тому що отримав національне

²⁸ la nation (фр.) – нація

²⁹ l'état (фр.) – держава

виховання, тому що любиш цю націю, тому що належиш до неї через мову, культуру та історичну пам'ять, а передусім через глибоке усвідомлення, що ти – поляк чи українець і так далі.

Беззаперечного факту, що існує український народ, що є кілька сотень тисяч біженців, які належать до цього народу, було б достатньо для обґрунтування моїх претензій, і тоді мої аргументи носили б лише етнічний характер.

На жаль, ситуація є зовсім іншою, тому мені довелося надати докази того, що і з юридичної точки зору ми маємо право називати себе українцями.

Так, у своєму листі від 30 серпня я мусив зазначити, що, хоча українці були підданими царату до 1917 року, та, як тільки імперія впала, відбулося проголошення Української Демократичної Республіки. Лише після поразки у 1920 році українці були змушені покинути свою країну. Отже, коли вони опинилися за кордоном, то вже мали право набути українське громадянство.

Далі я наполягаю на тому, що факт існування Української Держави не може бути проігнорований міжнародним правом. Ми абсолютно переконані, що сама Ліга Націй, з огляду на її високий ступінь неупередженості, повинна враховувати існування цієї держави у своїх рішеннях щодо українських біженців. Звичайно, що не всі члени Ліги Націй мали можливість визнати Українську Демократичну Республіку, але все ж таки є кілька потужних держав, членів Ліги Націй, які визнали Українську Демократичну Республіку. Назвемо у хронологічному порядку держави, визнання яких отримала Україна: Франція і Велика Британія (див. відповідні документи у Збірнику першої Асамблеї Ліги Націй, № 88), Німеччина, Австрія, Угорщина, Болгарія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Польща та Аргентина.

До них можна додати держави, які також визнали Україну, але не є членами Ліги Націй: Туреччина, Азербайджан, Грузія та країни Північного Кавказу.

Всі факти, які я тут наводжу, є історичними фактами. Не йдеться про те, якою була подальша історія молодої Української Республіки. Необхідно лише зазначити, що Україна існувала в очах світу як незалежна держава. Припустимо навіть, що в очах світу

цієї держави більше немає, та факт її колишнього існування доводить, що українські біженці набули право на збереження цієї національності з юридичної точки зору. Саме через цей незаперечний факт українські паспорти визнавалися повсюдно (за винятком Югославії) всіма консульствами та поліційними управліннями, поки СРСР не була визнана деякими державами.

Одного цього факту стало достатньо для того, щоб держави, які раніше визнавали наші національні паспорти і роками ставили в них штампи, тепер можуть відмовлятися розглядати нас принаймні як «біженців українського походження». Але, як ми вже зазначали в цьому листі, більшість урядів, під егідою яких перебувають великі маси українських біженців (наприклад, Польща, Чехословаччина та Румунія), і зараз видають посвідчення особи, в яких чітко вказано українське громадянство.

Чому ж тоді інші держави як члени Ліги Націй повинні відмовляти нам у такому ж праві?

Чи повинні ми вірити, що, взяті окремо, держави ліберальніші, ніж справа, яка їх об'єднує і яка одначе всюди вважається останнім словом людства?

Отже, Пане Докторе, ось причина, чому я маю право вірити, що органи Ліги Націй не захочуть відмовитися вислухати таке елементарне прохання.

Я мав нагоду говорити з видатними людьми, які відіграють велику роль у Лізі Націй, і після цих розмов мені самому питання стало ще яснішим.

Якщо в ході цих розмов я часто знаходив справжні симпатії, якщо серед деяких представників інших народів зустрічав друзів, які збагачували мене новими аргументами на користь нашої справи, то інші звертали мою увагу на можливі перешкоди, які могли б завадити тим, хто покликаний розглядати нашу справу, дати нам сатисфакцію (і дати нам позитивне вирішення проблеми).

На щастя, ці «перешкоди» ґрунтуються виключно на непорозумінні. Я спробую нагадати їх, щоб мати можливість краще спростувати.

1. – Виникає питання, чи не призведе рішення, сприятливе для українців, до політичних ускладнень для самої Ліги Націй, чи її рішення вважати нас за осіб українського походження не ризикувало б стати зрозумілим як визнання цією високою інституцією Української Демократичної Республіки ?

Якраз у той час, коли було створено Лігу Націй і вона робила свої перші кроки, саме тоді відбулася масова еміграція українців. Цей факт треба брати до уваги, як і той, що Українську Демократичну Республіку в певні періоди її історії визнали кілька держав. Беручи до уваги цей останній факт, органи Ліги Націй, таким чином, обмежаться лише простою історичною констатацією.

Якщо у своєму рішенні щодо українських біженців Ліга Націй не заявляє прямо, що визнає існування Української Демократичної Республіки та її національного уряду, незважаючи на порушення червоними арміями кордонів України, то я не знаю, чому таке просте рішення щодо біженців можна трактувати як політичний акт, як нове визнання України Женевською організацією.

Однак, я особливо наполягаю на факті, що ми не просимо Лігу Націй про будь-яке нове визнання України. Ми не просимо її про нове визнання України з двох причин: по-перше, тому, що бачимо, що до цього часу Ліга Націй не вважає себе компетентною визнавати будь-яку державу. Це право визнання нового суверенітету, як нам здається, досі належить одиницям, які самі володіють цим суверенітетом, тобто державам, а не Лізі Націй., яка, незважаючи на свою величезну політичну необхідність, не вважає себе кваліфікованою для цього. Ліга Націй, незважаючи на своє величезне політичне значення, не претендує на користування суверенітетом.

По-друге, за умови нашого визнання, але всупереч тому, що ми щойно сказали про Лігу Націй: вона має право визнавати суверенітет – я стверджую, що вона вже визнала Україну в 1920 р., і отже, ми не маємо жодної необхідності вимагати її визнання вдруге. Я маю на увазі заяву України про вступ до Ліги Націй у 1920 році. Ви, Пане Докторе, в якості норвезького делегата, очолювали тоді підкомісію, яка розглядала нашу заяву, тому Вам легко пригадати, що наша заява була визнана такою, що відпові-

дає порядку, тобто походить від делегації, яка представляє державу. Ви також пам'ятаєте, що саме я представляв тоді український уряд, і що мої записки, як і всі документи, які стосувалися України, були опубліковані Генеральним Секретаріатом і розповсюджені серед усіх делегацій (див. публікації першої Асамблеї Ліги Націй. N/N. 88, 214 та інші). І Ви не забули, що як представник України я був офіційно заслуханий підкомітетом, який Ви очолювали. Розгляд заяви України на вступ був відкладений Асамблеєю відповідно до резолюції, прийнятої Комісією. Певні перешкоди завадили Україні та Грузії подати заяву знову, але Естонія, Латвія та Литва, чії заяви також були відкладені в 1920 році, ще відтоді стали членами Ліги Націй.

Підсумовуючи, можна сказати, що прийняття країни до Ліги Націй. не є еквівалентом визнання. Якщо прийняти, що Ліга Націй. має право визнати якусь державу, то цей акт мусить полягати у встановленні відносин між даною державою і верховними органами Ліги Націй. Українська Демократична Республіка, як Вам відомо краще, ніж будь-кому іншому, перебувала в 1920 році в офіційних зносинах з Генеральним Секретаріатом, як і з самою першою Асамблеєю. Це тим більше дає підставу стверджувати, що, ставлячи питання, яке стосується наших біженців, я не маю жодного наміру домагатися визнання України цією високою установою, оскільки це вже є доконаним фактом.

Питання, яке я порушив від імені українських біженців, повністю виходить за рамки великих політичних проблем. Воно має суто гуманітарний характер, і якщо ми торкаємося політичних проблем у цій дискусії, то лише для того, щоб чітко відокремити його від них.

2 – Друга перешкода, на яку було звернуто мою увагу, також мала політичний характер. «Чи не спровокувало б рішення на користь українських біженців нові труднощі у відносинах з Радянським Союзом?»

У відповідь на це заперечення (я знову посилаюся на свій лист від 30 серпня 1928 року) та наполягаючи на неможливості асиміляції українських біженців з російськими, я додав: «Навіть наші найнепримиренніші вороги (більшовики), ті, що змусили нас по-

кинути нашу країну, визнають існування України і наш статус українців").

Очевидно, що це останнє твердження варто було б розвинути далі, це я і поспішаю зробити.

Російські більшовики були і залишалися переконаними інтернаціоналістами. Але, розпочавши жорстоку війну проти України, бачачи, що українське населення піднімається проти окупаційної армії і їм доводиться постійно придушувати криваві повстання, вони усвідомили необхідність рахуватися з патріотичним духом в Україні. Оскільки українці були абсолютно рішуче налаштовані зберегти свою національність, радянська влада вирішила дозволити українській державі існувати, але змінила її природу і силими нав'язала радянську форму правління.

Це призвело до створення у 1918 році «Уряду народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки», який протягом першого року свого існування перебував у Москві. У 1919 році він оселився в Україні, в Харкові, і від його імені московські радянські війська вели війну проти законного уряду України, верховним лідером якого був покійний Симон Петлюра.

Коли московські більшовики окупували Україну наприкінці 1920 року, вони зберегли харківський «уряд», що від імені «Української Радянської Соціалістичної Республіки» заснував дипломатичні та консульські представництва в більшості країн, які визнали радянську владу в цілому. Так, у Берліні, коли українське представництво, що представляло національний уряд Української Демократичної Республіки, було закрито за наказом рейхсверу, його замінило українське радянське представництво. Подібні представництва були створені в Австрії, Польщі та інших країнах одночасно із заснуванням дипломатичних агенцій радянського уряду в Москві.

Слід пам'ятати, що радянський український уряд підписав кілька міжнародних договорів, у тому числі Ризький договір 1921 року між Польщею, Радянською Росією та Україною, який був підписаний Радянською Україною як суверенною державою.

Раппальський договір, укладений під час Генуезької конференції 1922 року між Німеччиною та Радянською Росією, спочатку

не включав Україну. Лише через кілька місяців було підписано ідентичний договір між Радянською Україною та Німеччиною.

Ми також згадаємо договір, укладений між Радянською Україною і Туреччиною в Ангорі в 1922 році. Згідно з 2-ою статтею цього договору Українська Радянська Соціалістична республіка була оголошена Турцією як незалежна і суверенна держава.

Само собою зрозуміло, що уряд Рад бажає, щоб його супротивники, біженці, не користувалися захистом організацій Ліги Націй, Але він не може висунути жодного аргументу за асиміляцію українських біженців росіянами, оскільки, як ми щойно бачили, він сам визнає існування української національності.

З іншого боку, якщо більшість держав, що входять до Ліги Націй, в даний час визнають Союз Радянських Соціалістичних Республік, вони, отже, також визнають існування важливого члена цього Союзу – Української Соціалістичної Радянської Республіки. Тому, з їхньої точки зору, ми, українські біженці, є лише громадянами цієї республіки, але не користуємося або більше не користуватимемося захистом уряду Радянської України та її союзників у СРСР.

Чи зазначено в паспортах радянських громадян їхню українську національність?

Радянська влада, а точніше – Комуністична партія та III-й Інтернаціонал, мають свою особливу точку зору: вони вважають, що кожен мешканець радянських республік є громадянином Союзу. Згідно з їхньою концепцією, якби мрія Третього Інтернаціоналу здійснилася, світова революція створила б нові радянські республіки в Західній Європі чи деінде, які стали б членами Союзу, а їхні мешканці – громадянами Союзу.

Але ця особлива концепція не заважає радянській владі визнавати відповідну національність кожного «громадянина Союзу». Тому в паспортах жителів Радянської України було написано: «Громадянин Української Соціалістичної Радянської Республіки та Союзу Соціалістичних Радянських Республік». Якщо це точка зору радянської влади визнана в самій Москві, то чому Ліга Націй. наполягає на тому, що біженці з України мають бути росіянами?

Чи не здається Вам, що органи Ліги Націй є більш русофільськими, ніж сам нинішній російський уряд?

3. Звернімося тепер до третьої так званої перешкоди, яка начебто заважає Лізі Націй називати українських біженців своїм іменем, яке їм належить. Стверджується, що, надавши сатисфакцію українським біженцям, Ліга Націй опиниться в становищі, коли буде зобов'язана так само діяти по відношенню до «120 народів» російської імперії. На це можна було б відповісти, що говорити про таку кількість національностей є крайнім перебільшенням. Хоча в деяких частинах Російської імперії існує велика кількість різних народів, вони, за невеликим винятком, не конституювалися в незалежні республіки. Але навіть ті з них, які за-снували республіки (Біла Росія, Дон, Кубань, Туркестан), не були визнані жодною з держав, які в даний час є членами Ліги Націй. Тільки Російська імперія була визнана Лігою Націй як республіка. Лише Україна та три кавказькі республіки існували як незалежні держави, і лише їхні уряди були відповідно визнані іноземними державами.

Тому інші народи колишньої Російської імперії не можуть по-силатися на ті самі юридичні аргументи на свою користь, що ми, а саме:

а) Українська Держава була визнана одинадцятьма державами, членами Ліги Націй;

б) Українські біженці вже користувалися українською національністю, коли були змушені покинути свою країну;

в) Українські паспорти були прийняті майже повсюдно.

Що стосується кавказців, то слід уточнити, що: а) становище грузинів цілком відрізняється від становища українців, оскільки вони зберегли право користуватися своїми національними паспортами і тому не вважають за потрібне займатися питанням, порушеним українцями; б) що стосується азербайджанців і північнокавказьких народів, то кількість їхніх біженців занадто мала, принаймні в Європі, щоб вони були зацікавлені в тому, щоб порушувати це питання перед Лігою Націй.

Серед біженців із старої російської імперії є лише дві основні групи біженців: а) росіяни та б) українці. Тому, надаючи україн-

цям право користуватися своїм справжнім ім'ям, тобто називати їх українцями, а не «росіянами», Ліга Націй не ризикує зіткнутися з труднощами, пов'язаними з претензіями інших національностей колишньої імперії.

Таким чином, оскільки прохання українських біженців не має в собі ніякого політичного характеру і ґрунтується лише на глибокому і природному моральному почутті, то його задоволення не створить жодних політичних труднощів для відповідних органів Ліги Націй.

Ці органи могли б дуже легко знайти формулу, аналогічну до тієї, якою так зручно користуються вірмени, і яка б задовольнила українців, не провокуючи жодних труднощів для Ліги Націй.

В моєму листі до Ради Ліги Націй я згадував про цю аналогію з Вірменією. Вона повна. Що стосується біженців з колишньої Османської імперії, то офіційна формула, яка їх визначає, така: «Будь-яка особа вірменського походження, яка раніше була підданою Османської імперії, яка не користується або більше не користуватиметься захистом уряду Турецької Республіки, і яка не набула іншого громадянства».

Українські біженці також були підданими імперії – Російської імперії. Але якщо вірмен не називають «турками», то чому нас хочуть називати «росіянами»?

У своїй заяві до Комісії Ви, Пане Докторе, очевидно, виявили свою прихильність до вірмен; і цю прихильність Ви вважаєте головною для цієї нещасної нації. Ви вважаєте суттєвою підставою для надання їм права носити свою національну назву, та в цьому Ви відмовляєте українцям. Я співчуваю, як ніхто інший, великим нещастям вірменських біженців; я жодним чином не заперечую права кожної людини відчувати більше симпатії до однієї нації, ніж до іншої. Але коли справа доходить до судового рішення, коли справа доходить до застосування певних стандартів права, справедливості, всі люди, як і всі нації, абсолютно рівні перед трибуналом.

Це, Пане Докторе, ще одна причина для нас вірити, що органи Ліги Націй будуть прихильні до нас. Якщо вони встановили певні правила для вірменських біженців, то, без сумніву, вважатимуть

справедливим застосувати їх однаково до українців, незалежно від їхніх уподобань. Ми сподіваємося, що вони не відмовлять українським біженцям у цьому елементарному праві, бо це суперечило б засадничим принципам самої Ліги Націй.

Тисячі українських біженців справедливо зазначили у своїй петиції: «Нам здається, якщо вільне розпорядження кожного народу становить одну з основ Ліги Націй, то природно, що кожен народ повинен мати право претендувати на свою власну національність і що він повинен мати тверде бажання зберегти її».

Воістину прикро, коли доводиться витрачати стільки енергії і розробляти стільки аргументів на підтримку такої простої вимоги.

Українські біженці справедливо проголошують у цій петиції: «Ми боролися за право носити наше національне ім'я. Тисячі наших братів боролися за право носити нашу національну назву. Тисячі наших братів загинули славною смертю, і серед нас є ще багато тих, хто також проливав свою кров і ризикував життям, щоб вибороти наше право на нашу національність».

У своїх відповідях на запит Верховного Комісара щодо натуралізації більшість урядів зазначили, що, хоча вони надають біженцям допомогу для можливої натуралізації, та не намагаються її їм нав'язати.

Делегати Консультативної комісії підтвердили ці гарантії усно. Французький делегат, зокрема, був категоричним і наголошував на ліберальному дусі, який завжди був притаманний його країні.

Я не розумію, як Комісія, як ці уряди, відмовляючись надати нам нашу національність, нав'язують російську національність. Що стало в цих обставинах з їх традиційним лібералізмом?

Важко повірити, що в центрі Європи, після визвольної війни, тисячі і тисячі людей виявляються позбавленими свого найелементарнішого і найсвятішого права.

Тим прикріше бачити, що такий видатний гуманіст, як Ви, Пане Докторе, висловлює подібні почуття щодо українських біженців. Ви вважаєте, Пане Докторе, що у біженців існують лише матеріальні проблеми? Ні, що стосується українських біженців,

це суто ідеалістичне питання, яке я відстоюю в даному листі. Воно домінує над всіма матеріальними перевагами, якими Ви разом з вашими співробітниками, такими відданими справі біженців, обдаровуєте їх.

На закінчення я хотів би сподіватися, що, можливо, Ваша дискусія народилася з непорозуміння і що мій лист, хоч і недосконалий, переконає Вас у тому, що наша справа, справді, справедлива і що неможливо відмовити нам у такий незначний спосіб.

Пане Докторе, прихильно прийміть запевнення в моїй високій повазі.

(Підпис) Олександр Шульгин.

ДОПОВНЕННЯ

Документ № 1

ЛІГА НАЦІЙ.

С. 454. 1928. VIII.

Лист Представника українських організацій до Голови Ради Ліги Націй.

Женева, 30 серпня 1928 року.

Пане Президенте,

Маю честь подати Вашій Високості та Високоповажній Раді Ліги Націй одностайне прохання Українських Біженців, що стосується правового та морального питання.

З великою вдячністю оцінюючи роботу, виконану Верховним Комісаром на користь біженців, я змушений з жалем відзначити факт, який вже викликав дуже жваві протести серед українських біженців.

Я маю на увазі той факт, що Ліга Націй, а отже і Верховний Комісар, до останньої сесії Ради Ліги Націй (у червні 1928 року) знала лише дві групи біженців: «росіян і вірмен». Хоча Ліга Націй надавала захист українцям, вона класифікувала їх як «російських» біженців. Так, наприклад, отримуючи посвідчення особи, відоме як «нансенівський» паспорт, український біженець був змушений зректися своєї справжньої української національності і стати «росіянином», якщо він не вдавався до особистого захисту.

В даний час, коли правовий статус біженців (угода від 30 червня минулого року), важливість і корисність якого очевидна, повинен вступити в силу і всі українські біженці будуть залежати набагато більше, ніж досі, від Верховного Комісара, українське становище з цієї точки зору стане ще більш важким. Саме з цієї причини я беру на себе сміливість звернутися до Вашої Високоповажності і прошу Вас люб'язно звернути увагу Високоповажної Ради Ліги Націй на нагальну необхідність прийняття рішення щодо українських біженців, прийнявши їх під свій високий захист як особливу категорію біженців, відмінну від росіян.

Цей захід може бути мотивований насамперед гуманітарними причинами: українські біженці є палкими патріотами, яким дове-

лося роками боротися і проливати свою кров, щоб звільнити свою країну від російського панування. Очевидно, що для українських біженців немає нічого більш образливого, ніж бути примушеними носити ім'я тих, кого вони вважають своїми гнобителями. Ми не сумніваємося, що, приймаючи рішення щодо українських біженців, шановна Рада Ліги Націй не захоче принизити цих вигнанців, позбавивши їх єдиного блага, яке у них залишилося, – національної честі.

Але крім цього, є й суто юридичні причини: якщо до 1917 року українці були підданими царату, то після падіння імперії була проголошена Українська Демократична Республіка. Але саме після поразки українців у 1920 році українські біженці були змушені покинути свою країну. Отже, проживаючи за кордоном, вони вже набули українського громадянства по праву. Вже одне це звільняє їх від того, щоб мати назву – «росіяни».

Факт існування української держави не може ігноруватися міжнародним правом. На наше глибоке переконання, сама Організація Об'єднаних Націй, з огляду на її високий ступінь неупередженості, повинна враховувати у своїх рішеннях щодо українських біженців факт існування цієї держави.

Щоправда, не всі члени Ліги Націй мали можливість визнати Українську Демократичну Республіку, та все-таки кілька держав, членів Ліги Націй, визнали її. Згадуючи в хронологічному порядку держави, визнання яких були отримані Україною, назовемо їх: Франція, Велика Британія (див. відповідні документи у Збірнику Першої Асамблеї Ліги Націй (№ 88), Німеччина, Австрія, Угорщина, Болгарія, Фінляндія, Естонія, Латвія, Польща і Аргентина.

На додаток до вищесказаного, слід зазначити, що майже у всіх столицях Європи і навіть в Америці існували дипломатичні представництва Української Демократичної Республіки, які видавали і затверджували українські паспорти. Ці паспорти були прийняті всюди, (за виключенням Югославії) всіма консульствами і поліційними префектурами до моменту визнання СРСР деякими державами.

З іншого боку, навіть зараз, влада кількох держав, членів Ліги Націй, повністю визнає українську національність. Не називаючи

всіх цих держав, згадаємо лише ті, де українська еміграція є найбільш чисельною. У Польщі, Румунії та Чехословаччині, наприклад, влада видає посвідчення особи, в яких, зокрема, зазначено українську національність. Що стосується Чехословаччини, то вона навіть видає паспорти для іноземців, в яких також зазначено українську національність власника.

Яка політична перешкода могла б завадити Лізі Націй надати українським біженцям цю просту і природну сатисфакцію? Навіть наші найлютіші вороги, ті, що змусили нас покинути свою країну, визнають існування України і нашу національність українців.

Називати українських біженців росіянами так само несправедливо, як було б неприйнятно називати вірменських біженців турками, оскільки вірменські біженці колись були підданими Османської імперії.

Прохання, яке маю честь подати Вашій Високоповажності, я це підкреслюю не як член і представник Українського Національного Уряду, що перебуває за кордоном, але як член Консультативної Ради у справах біженців, як довірений представник українських емігрантів, які мають мандати найбільших українських організацій у справах біженців – Українського центрального комітету у Варшаві, Демократичного республіканського Об'єднання у Празі, Генеральної асоціації українських товариств у Франції, Українського комітету в Румунії, Українського товариства в Туреччині тощо.

Будьте ласкаві прийняти запевнення в моїй дуже високій і глибокій повазі

(Підпис) Олександр Шульгин.

Документ № 2.

ЛІГА НАЦІЙ.

С. 454. 1928. VIII.

Лист Представника українських організацій до Президента Ради Ліги Націй.

Женева, 31 серпня 1928 року.

Шановний пане Президенте,

Сподіваючись, що прохання загального характеру, яке я мав честь сформулювати Вашій Високоповажності в моєму вчорашньому меморандумі (30 серпня), буде прихильно розглянуте Радою Ліги Націй і що ця Висока Асамблея виявить бажання взяти українських біженців під свій захист як групу біженців, «відмінну від росіян». Я мав честь сформулювати Вашій Високоповажності від імені українських біженців наступні два прохання:

1. Ознайомившись з правовим статусом російських і вірменських біженців (30 червня минулого року) і вважаючи його надзвичайно корисним для всіх біженців, я беру на себе сміливість просити Високоповажну Раду, визнати українських біженців особливою групою, застосувати до них також згаданий правовий статус.

2. Угода про правовий статус російських і вірменських біженців та Угода про функціонування служб Верховного Комісара у справах біженців (30 червня минулого року) передбачають призначення в різних країнах представників Верховного Комісара, які повинні бути призначені Верховним Комісаром за погодженням з відповідними урядами. Вважаю, що у зв'язку з цим було б корисно висловити побажання українських біженців, які сподіваються, що статус, про який йде мова, буде застосований і до них.

Українці переконані, що не тільки в їхніх інтересах, але й в інтересах інших груп біженців, російських і вірменських, було б корисно, якби ці представники не належали до жодної з груп біженців. Будучи нейтральними, ці представники завжди зможуть виконувати свої функції більш справедливо. Вони однаково зможуть захищати інтереси біженців у випадках, коли необхідно буде вирішувати конкретні справи, які залежать, наприклад, від радянської або турецької влади, що було б абсолютно неможливо для представника, який належить до однієї з груп біженців.

З іншого боку, слід пам'ятати, що певна традиція була закладена Лігою Націй ще тоді, коли під захист Ліги Націй були взяті лише російські біженці. Таким було рішення XIII сесії Ради Ліги

Націй, що проходила з п'ятниці 17 червня по вівторок 28 червня 1921 року. Тоді було вирішено,

1) що Верховним Комісаром не може бути росіянин;

2) що жоден росіянин не може бути технічним радником Верховного Комісара або членом відділу Секретаріату, який займається питанням біженців.

З того часу відбулися певні зміни:

1. Окрім росіян, вірменів та українців, під захист Ліги Націй потрапили або бажають потрапити деякі інші групи. Отже, принцип, розроблений у 1921 році Радою Ліги, знову знайшов новий сенс існування: представники Ліги Націй не повинні бути запідозрені в упередженості, що завжди було б можливим, якби вони були набрані з числа вірменських, російських, українських або інших біженців.

2. З іншого боку, практика показала, що у випадку з технічними радниками співпраця зацікавлених сторін є необхідною і друге рішення Ради Ліги Націй від 1921 року, процитоване вище, не було повністю застосоване, оскільки Консультативна рада існує вже тривалий час.

Тому видається, що в інтересах усіх біженців,

а) щоб представники Верховного Комісара, передбачені домовленістю від 30 червня, були обрані з числа нейтральних осіб, тобто не належали до жодної групи біженців.

б) що вірменські, російські, українські та інші біженці, які користуються або будуть користуватися захистом Ліги Націй, отримують право акредитації своїх радників при представниках Верховного Комісара.

Прийміть, Пане Президенте, запевнення в моїй високій і глибокій повазі.

(Підпис) Олександр Шульгин.

Примітка :

Прохання, яке було висловлене п. Шульгиним в цьому листі і стосувалося призначення на посаду Представників Верховного Комісара з числа нейтральних осіб, було повністю задоволено резолюцією, прийнятою з цього приводу 9-ою Асамблеєю Ліги Націй.

Документ № 3.

ЛІГА НАЦІЙ

С. 454. 1928. VIII.

ВІРМЕНСЬКІ І РОСІЙСЬКІ БІЖЕНЦІ

Доповідь Представника Польщі

Рада постановила включити до додаткового порядку денного Асамблеї розгляд доповіді Верховного комісара Ліги Націй у справах біженців по результатах міжурядового засідання, яке недавно відбулося і яке одночасно розглянуло питання, що відноситься до правового статусу вірменських і російських біженців, та розширення заходів, сприятливо застосованих на користь цих біженців, до біженців інших груп.

Асамблея на своїй 8-й сесії проявила ініціативу, запросивши взяти участь в цій міжурядовій нараді Верховного Комісара, і вважала за доцільне, щоб Рада не розглядала поглиблено заходи, рекомендовані кваліфікованим представником зацікавлених урядів, а передала на розгляд Асамблеї доповідь Верховного Комісара.

Отже я пропоную Раді узгодити наступну резолюцію:

«Рада вирішує ввести в порядок денний додаткової Асамблеї розгляд доповіді Верховного Комісара Ліги Націй відносно біженців».

Голова Ради отримав два листи від професора Шульгина (представника українських організацій, члена Консультативної ради при Верховному Комісарі у справах біженців) і передав їх копії мені як доповідачу. Саме в цій якості я взяв на себе сміливість попросити Генерального секретаря надіслати копії цих листів членам Ради.

Я представляю своїм колегам пропозиції щодо процедури розгляду, які містяться в листах професора Шульгина, коли сама Рада вже зможе дізнатися про результати обговорення Асамблеєю доповіді Верховного Комісара Ліги Націй у справах біженців.

Документ № 4.

ЛІГА НАЦІЙ.

С. 645. 1928.

Лугано, 10 грудня 1928 року.

**РОСІЙСЬКІ, ВІРМЕНСЬКІ, АССИРІЙСЬКІ, АССИРО –
ХАЛДЕЙСЬКІ ТА
ТУРЕЦЬКІ БІЖЕНЦІ**

**Лист пана Августа Залеського, міністра закордонних
справ Польщі, доповідача з питань біженців.**

Генеральний секретар отримав від представника Польщі наступного листа з проханням, щоб він був розглянутий Радою.

Шановний Генеральний Секретарю,

На своєму засіданні 12 вересня 1928 року Рада, розглянувши доповідь, яку я мав честь представити їй як доповідач з питання про біженців, прийняла резолюцію, згідно з якою я повинен був представити моїм колегам вказівки щодо процедури, якої слід дотримуватися при розгляді пропозицій, які містяться в листах професора Шульгина, після того, як Рада буде поінформована про результати обговорення Асамблеєю доповіді Верховного Комісара у справах біженців.

Асамблея, розглянувши цю доповідь, прийняла 25 вересня резолюцію, в якій запропонувала Раді вжити в терміновому порядку всіх необхідних заходів для призначення Консультативної комісії при Верховному Комісарі. Відповідно до цієї резолюції Рада повинна на цій сесії, на пропозицію Почесного представника Венесуели, призначити Консультативну комісію, запропоновану Асамблеєю. Тому я пропоную, щоб розгляд пропозицій, що містяться в листах професора Шульгина, було доручено згаданій Консультативній комісії.

(Підпис) Август Залеський.

Міністр закордонних справ Польщі, Август Залеський.

Документ № 5.
ЛІГА НАЦІЙ
Комюніке Ради.
С. 656. 1928.
Лугано 12 грудня 1928 року.

РОСІЙСЬКІ, ВІРМЕНСЬКІ, АССИРІЙСЬКІ, АССИРО-ХАЛДЕЙСЬКІ ТА ТУРЕЦЬКІ БІЖЕНЦІ.

Повідомлення представника Венесуели.

Рада отримала листа від представника Польщі з наміром передати пропозиції, викладені в листах професора Шульгина, для вивчення Консультативній комісії, яку Асамблея рекомендувала створити при Верховному Комісарі.

Ця пропозиція здається гарною, і я хотів би запропонувати Раді, прийняти її тепер, не відкладаючи.

Примітка: Пропозиція представника від Венесуели була прийнята Радою одноголосно.

Документ № 6.
ПЕТИЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ.
До Верховного Комісара у справах біженців.
ЛІГА НАЦІЙ.
ЖЕНЕВА.

Пане Верховний Комісарє,

В цей час маємо честь гаряче підтримати та рекомендувати Вашій доброзичливій увазі петицію щодо українських біженців до Його Ексценції Пана Президента Ліги Націй, подану 30 серпня 1928 року п. Олександром Шульгиним, представником кількох українських організацій та членом Консультативної Ради у справах біженців.

З найглибшою вдячністю оцінюючи роботу, виконану Верховним Комісаром на користь біженців, ми з жалем відзначаємо, що, незважаючи на численні протести українських біженців, органи Ліги Націй завжди плутали їх з російськими біженцями, а в їхніх паспортах, відомих як «паспорти Нансена», вони завжди за-

писувалися як біженці «росіяни» або «російського походження». Для українських патріотів така плутанина є абсолютно неприйнятною. Ми боролися за право носити своє національне ім'я, за яке славно загинули тисячі наших побратимів, серед нас ще багато тих, хто також проливав свою кров і ризикував життям, відстоюючи наше право на свою національність.

Нам здається, що якщо вільне розпорядження кожного народу є однією з основ Ліги Націй, то тим більше природно, що кожен народ повинен мати право претендувати на ту національність, яка йому належить і яку він має тверде бажання зберегти.

Саме на основі цього принципу ми приєднуємо наше прохання до прохання п. Шульгина, адресованого шановній Раді Ліги Націй, яка єдина має право прийняти рішення в питанні українських біженців, яку ми просимо взяти під свій високий захист нас як особливу категорію біженців, відмінну від росіян.

Ми цілком згодні з юридичним обґрунтуванням цього прохання Представника українських організацій і маємо честь просити Вас, пане Верховний Комісар, люб'язно передати це звернення до Консультативної Комісії у справах біженців, а також до членів Ради Ліги Націй.

Українські біженці сподіваються при цьому, що корисна робота не буде перервана і що ми зможемо користуватися цим захистом до того дня, який, як ми сподіваємося, настане незабаром, коли ми зможемо повернутися до наших домівок.

1929.

Підписи. Адреси.

Документ № 7.

Лист Олександра Шульгина, представника українських організацій, адресований на ім'я членів Консультативної комісії при Верховному Комісарі у справах біженців.

Париж, 14 червня 1929 року.

Шановні Делегати,

Беру на себе сміливість нагадати Вам, що питання про українських біженців, яке було внесено до порядку денного першої сесії

Консультативної Комісії відклалося і, ймовірно, буде порушене на наступній сесії цієї Комісії.

Здається, що через цю відстрочку Секретаріат Комісії не розповсюдив документи, що стосуються питання, яке я мав честь підняти перед Радою Ліги Націй. Серед цих документів є один, який я хотів би передати Вам, пани Делегати, зараз. Це петиція українських біженців на ім'я Верховного Комісара. Надсилаючи до Женеви списки з підписами, моїм співвітчизникам спало на думку передати мені їхні дублікати. Тому я маю змогу надіслати Вам не тільки вкладений текст петиції, але й вказати кількість українських товариств та кількість людей, які її підписали.

Отже, петицію підписали: 1) у Німеччині – одна організація, 2) в Аргентині – одна організація, 3) у Бельгії – одна організація, 4) у Болгарії – 2 організації, 5) у Канаді – 2 організації, 6) у Китаї – одна організація. 7) у США – одна організація, 8) у Франції – 16 організацій, 9) у Великому Герцогстві Люксембург – одна організація, 10) у Польщі – центральна організація у Варшаві, яка складається з 64-х об'єднань у різних містах країни, 11) у Румунії – 7 організацій та 16 груп, 12) у Чехословаччині – 32 організації, 13) у Туреччині – одна організація, 14) у Югославії – 7 організацій.

У країнах, де немає українських організацій, петицію підписали окремі особи, дублікати якої ми також отримали. Це Албанія, Латвія, Литва, Італія, Персія, Палестина і Швейцарія.

Слід зазначити, що якщо в деяких країнах, де кількість українських біженців є значною, існує кілька десятків асоціацій, то в інших країнах створено лише невелику кількість або навіть одну асоціацію, як наприклад, у Німеччині, Аргентині, Китаї та ін. Тому згода з петицією і підписання її в такій асоціації означає членство всіх українських емігрантів, які знайшли притулок в цій країні.

Хоча ініціатори петиції, тобто члени Генеральної ради Союзу об'єднань українських емігрантів у Франції, вважали достатнім підписи президентів і секретарів організацій, біженці, розкидані по різних країнах, побажали додати свої особисті підписи внизу документа. Понад 3000 осіб підписали петицію.

Цей документ доводить, що моє прохання рішуче підтримано моїми співвітчизниками, і це є головною причиною того, чому я повинен наполягати на прийнятті рішення відповідно до мого прохання.

Прошу прийняти, пани Делегати, запевнення у моїй дуже високій повазі.

(Підпис) Олександр Шульгин.

Документ 8.

Текст паспорта, виданого українською радянською владою особам, що виїжджають за кордон.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Союз Радянських Соціалістичних Республік.

ЗАКОРДОННИЙ ПАСПОРТ

Пред'явник цього, громадянин Української Радянської Соціалістичної Республіки і Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виїжджає за межі СРСР, за винятком Румунії, Болгарії, Палестини, Африки, Океанії, Південної і Північної Америки, на посвідчення чого і для вільного виїзду, перебування за кордоном та повернення в СРСР видається цей паспорт з прикріпленням печатки.

Даний паспорт дійсний для перебування за межами території СРСР. на термін від дня, коли відбувся перетин кордону.

Виданий на

Ім'я пред'явника:

Місце і дата народження:

Сімейний стан:

Ознаки:

Очі:

Ніс:

Волосся:

Особливі прикмети:

Підписи

Печатка Комісаріату внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Фотографія власника:

Примітка: На жаль, ми змушені відмовитися від нашого проєкту: подати тут автентичну фотографію радянського паспорта; це може мати сумні наслідки для власника паспорта, оскільки добре відомо, що за громадянами СРСР суворо стежать за кордоном і переслідують за будь-які зв'язки з емігрантами. Втім, офіційні особи завжди зможуть перевірити ідентичність наведеного тут тексту, звернувшись до відповідних консульств, які, напевно, тримали в своїх руках паспорти радянської України. Ці паспорти мають три колонки: перша містить український текст, друга – російський, а третя – французький, який ми і публікуємо.

Над українським текстом радянські символи в кольорі – серп і молот. Внизу – підписи керівництва та печатки Комісаріату внутрішніх справ Радянської України.

Ми хотіли б звернути підкреслено особливу увагу наших читачів на наступне означення: «Громадянин Української Радянської Соціалістичної Республіки та Союзу Радянських Соціалістичних Республік». (Див. стор. 12).

Переклад з французької Олени Леонтович

Проф. Олександр Шульгин

ЯК ТВОРИТЬСЯ КОЛЕКТИВНА ДУМКА

*(До питання про постання національних рухів
взагалі і в Україні зокрема)*

Чи існує свобода людської волі? Над цим питанням зупинялася завжди філософія і, може, ще більше теологія. Але ми підходимо до справи із зовсім іншого боку, так би мовити, емпіричного. Про ці питання більш докладно маю говорити в іншому місці³⁰, але тут подано тільки загальні висновки: людина, homo sapiens, має прагнення до внутрішньої свободи, але ми не можемо погодитися з Бергсоном³¹, що в цьому прагненні людина завжди досягне свого ідеалу. На перешкоді стає та інерція, яка властива самій людській природі, людські пристрасті, які позбавляють саму вільну внутрішню людину цієї свободи, роблять її рабом своїх власних хотінь. І все ж людина прагне до цієї свободи, і Альфред Фюе³² мав рацію, говорячи: «Ми вільні вже тому, що ми – почуття нашої свободи». Коли ми звернемось до інтроспекції, до аналізу свого власного поступування і переживань, коли ми поглянемо на поведження других людей, як тих, що нас оточують, так і історичних постатей, яких ми в стані пізнати ближче, ми побачимо, що людина вічно веде боротьбу за свою внутрішню свободу, і не кожному, і не в кожний момент вдається цієї свободи досягнути. Перелицьовуючи один відомий афоризм, ми могли б сказати, що «вся історія донині існуючого людства зводиться до боротьби за свободу проти необхідності», проти тих законів життя і психіки, які тяжіють над нами.

³⁰ Цей реферат є уривком з моєї ще не опублікованої книжки «Проблеми детерменізму і людська воля» (методологічно-історична студія).

³¹ Henri Bergson L'évolution créatrice, Paris 32 éd. 1928, ст. 286 і наступні.

³² Fred Fouillé Liberté et le déterminisme, Paris, 7e edition, 1923, ст. 12-14.

Цієї свободи може досягнути і досягає у вищій мірі тільки людина великих внутрішніх сил. А як же загал? Як же можуть створитися великі народні рухи? Як може постати колективна воля нації? І яким чином вона в дійсності постає? Щоб відповісти собі на те питання, яке цікавить кожного історика і не тільки історика, треба розглянути самий, так би мовити, механізм людського колективного життя.

Бажаючи розглянути ці питання, ми зупинимось на думках двох дуже видатних французьких соціологів: Габріеля Тарда і Еміля Дюркгейма. Обидва вже померли. Соціологи понаписували потім нові праці, але навряд чи хто так яскраво виявив дві тенденції, начебто зовсім протилежні, як ці два вчені. Ті, хто мають нахил до снобізму і хапаються за ту книжку, що вчора вийшла, проголосили вже, наприклад, Тарда і його теорію чимсь минулим і застарілим. Дюркгейм, який полишив за собою цілу школу соціологів і велику кількість дуже цікавих праць³³, то він ще живе і то, може, завдяки своїм учням. Але Тард, на мою думку, був ще більше багатий на оригінальні і блискучі ідеї, які однаке ні ним самим, ні іншими соціологами, або істориками, не були як слід розвинуті і перевірені в ширшому колі. Дюркгейм дуже добре опанував наукову техніку, яка, безперечно, імпонує; твори ж Тарда уявляються мені швидше науковою публіцистикою, але ховати його рано. До того ж сноби забувають, що час – великий суддя. Це сито, через яке просівається те, що витворить та чи інша доба; час одсіває здорове зерно і одкидає шкідливе чи непотрібне насіння. Так у сфері людської думки творяться класичні філософи, і з них деякі живуть десятки років, інші – століття, як Декарт, Спиноза, Монтезкьє і багато інших, треті переживають тисячоліття, як Платон, Аристотель, або навіть Сенека й Епікур. Звичайно, ці твердження не відносяться до точних наук і особливо до прикладних: у фізиці, хімії, як і у техніці, як і медицині нові відк-

³³ Згадуємо тут тільки найголовніші: Emile Durkheim. *De la division du travail social* (докторська теза), Paris Flcan 1893 *Règles de la methode socsalogique* Paris 1895 *Le suicide – Etude de socialologie* 1897 *Les formes élémentaires de la vie religieuse (Le sistemetotémique en Australie)* 1912 і т.д. Багато праць надруковано в «Année sociologique» під редакцією самого Дюркгейма. Праці його багато разів передруковувались.

риття, особливо в наші часи, хоч і постають завдяки працям попередніх часів, однак швидко перекреслюють цю працю, і її заступають нові думки і нові методи. Інша річ у сфері чистої думки і філософії.

Не знаю, скільки ще часу ідеї Тарда і Дюркгейма будуть жити, але нині вони ще являють велику цінність, і нам допоможуть розібратися у важливому питанні, яке ми тут ставимо, хоч я й беру під увагу ту критику, яку про них висували. Обидва вважали себе ідейними противниками, але наш дослід над ними покаже, що де в чому, і саме в основному, різниця між ними не завжди є така велика.

Згідно Дюркгейма, взаємозалежність окремої людини і громади незвичайно зменшують, коли не зовсім знищують свободу людської волі. Що є соціальним фактом? – питає Дюркгейм. Це факт, що ніколи не постає завдяки діланню окремих осіб, але який є результатом чину громади (*société*).

Душевний стан окремих людей не визначає (*ne determine pas*) духу громади і не творить соціальних фактів. Навпаки, громада творить соціальні акти і впливає на стан душ окремих людей. Це дуже сміливе твердження. Але наш автор уміє знайти аргументи, щоб оправдати свою думку хоч в певній мірі:³⁴ «Коли я виконую свої обов'язки брата, або чоловіка, або громадянина, коли я виконую **зобов'язання, які покладені на мене, я виконую обов'язки, які встановлені поза мною**. Навіть, коли мої власні *почуття* оправдують цей мій чин... все ж це не я сам до них дійшов..., а одержав я їх через моє виховання». Як часто, до речі, трапляється, що ми не знаємо деталей наших обов'язків, і щоб їх краще пізнати, ми звернемося до збірки законів і до їх офіційної інтерпретації. Як само щодо релігії, щодо виконання обрядів правовірний знаходить їх зовсім усталеними. Отже, коли ці релігійні правила були постановлені до його появи на світ, тим самим ясно, що вони створені без нього, поза ним. Без нас і поза нами встановлено і нашу мову, якою ми користуємося, і систему монети, як і всі правила нашої власної професії і т.д. «Коли ж я хотів би порушити встановлені норми закону, ці норми зачнуть реагувати

³⁴ E. Durkheim. Le regles de methode sociologique, ст..6

проти мене, прагнучи або перешкодити моєму актові проти них, або ж уневажнити ідею, відновити порушений хід речей, коли це можливо; коли ні, покарати мене. Це саме можна сказати щодо правил моралі та звичаїв: коли я не хочу коритися звичаям світу, коли я почну вбиратись, не рахуючись зовсім з тим, як належить вбиратися в моїй країні, або як вбираються люди моєї верстви, сміх, який я викличу і те, що люди почнуть мене цуратися, матимуть ті самі наслідки, хоч і менш суворі, як і ті, що я матиму в разі порушення мною норм законів. ...В інших випадках примус громади може бути ще менш безпосереднім: я не зобов'язаний говорити з моїми співгромадянами французькою мовою, я можу не вживати легально встановленої монети і, коли я зроблю спробу, мій чин потерпить жалюгідну невдачу».

Дюркгейм приходять до такого висновку, що окрема людина нічого не дає, і все залежить від громади, яка в його уявленні робиться або чимсь абсолютно детермінованим, де все робиться механічно, або ж це є організм, єство, душа, що має безліч голів і однак діє так, начебто це була одна голова. «Громада (Société) – це не є просто сума певної кількості людей, це є система, створена завдяки спільності цих людей, це є особливе явище (réalité spécifique), що має свої окремі властивості».³⁵ Так само кожний біологічний організм створений з молекул, з неживої матерії, але ці молекули з'єднані в клітини, клітини складають головне, вони злучені між собою в організм (sont associées) і ця спільнота є причиною створення зовсім нового явища, що характеризує життя, якого ми зовсім не бачимо в окремій молекулі. Отже, «ціле не ідентичне із сумою своїх частин, воно уявляється чимсь іншим і якості цього цілого (Дюркгейм говорить про громаду) різняться від якості його частин (окрема людина), з яких воно складається».

Аналогічну ідею висловлював ще Руссо, який говорив про «загальну волю» (volonté générale) громади, яка для нього була чимсь іншим, як сума ідей окремих людей, що разом творять цю «загальну волю». Так женецький філософ говорить: «Існує часто велика різниця між думкою окремих людей і загальною волею; остання дбає про спільні інтереси громади, перша цікавиться

³⁵ Ibidem С..127.

тільки приватними завданнями і є лише сумою партикулярних інтересів»³⁶. Але Руссо був разом з тим великим індивідуалістом і, коли окрема людина в громаді мусить, згідно його концепції, сліпо коритися «загальній волі», то вся ця громада і ця воля твориться тільки завдяки *добровільній згоді* цих окремих людей, що для поліпшення свого життя погодились на «contract social». Дюркгейм не був таким соціалістом. Його теорія певної підлеглості і залежності окремої людини від громади має в собі майже містичний характер, і, справді, Дюркгейму закидали цей містицизм.

Дійсно, це щось містичне, як все те, що перевищує наше розуміння, як все те, що є підсвідомого в нас самих. Якби ходило про вплив громади, який ми свідомо приймаємо, обираємо під впливом людей, що нас оточують, що живуть поруч з нами, то всі ці твердження Дюркгейма були б позбавлені цього містицизму. Але, коли разом з Дюркгеймом ми відчуваємо вплив безконечної кількості поколінь, що фізично давним давно вже не живуть, але які діють, не бажаючи начебто того, і ми коримося цій мертвій, але невмирущій волі, не даючи собі в цьому навіть звіту, тоді цей містичний елемент робиться ще яснішим, і, якби ми далі не трактували і не обмежували сили ідеї Дюркгейма, ми мусимо визнати, що цей елемент в дійсності існує...

Недарма говорять про містику національного почуття. До певної міри Дюркгейм це теж розуміє (хоч національну проблему, як і переважаюча більшість соціологів, він взагалі обминає). Він говорить: «Самим фактом мого народження (в певній країні) я обов'язково мушу бути зв'язаним з певним народом. Твердять, що, коли я стаю дорослим, застаюся зв'язаним з ним тільки через те, що і далі живу в цій країні. Але що з того?! Цей факт не знижує імперативного характеру цього зв'язку. Вплив (або скоріше натиск – *impression* – О.Ш.), прийнятий нами добровільно, не тратить тим своєї сили. До того яке значення має ця згода (жити серед свого народу – О.Ш.). По-перше, в багатьох випадках вона є примусовою, бо у величезній нашій більшості матеріально і морально не можемо зректися нашої національності. Таке зречення вважається зрадою. А до того це зречення не може торкатись ми-

³⁶ J.-J. Rousseau, *Contrat social*. Livre 2. Chapitre 3.

нулого, яке все ж детермінує сучасне, і я не висловлював свого бажання отримувати те виховання, яке маю. Отже, це виховання більше, як що інше, прив'язує мене до рідної землі».³⁷

Звичайно, ідеї, висловлені Дюркгеймом про певну залежність людини від громади не ним першим і не ним одним, так чи інакше, були висловлені. Пітірим Сорокін має рацію, коли шукає аналогічні теорії і в буддизмі, і у Конфуція, і у Платона, і, може, ще більше у Аристотеля.³⁸ Серед новіших авторів такі ідеї ми бачили, наприклад, почасти у англійського соціолога Спенсера, у німецького соціолога Simmel G.³⁹ і франко-російського соціолога де Роберті⁴⁰. Але цей погляд так яскраво висловлений Дюркгеймом, що ми не потребуємо поширювати наш виклад, цитуючи інших авторів.

Дюркгейм має рацію, коли передбачає одне важливе заперечення своєї концепції: коли людина в громаді підлягає їй цілковито, то як стояла справа, коли ця громада ще не існувала? На це він одначе рішуче відповідає: *«людина завжди жила громадським життям»*. (Для філософів XVIII-го століття, для Руссо особливо, це твердження було б неприйнятним). Нині ми знаємо, що Аристотель мав більш як рацію, коли кинув свій знаменитий афоризм: *«Людина є звіриною соціальною»*. Ми тепер певні, що людина, коли вона ще не дійшла до розвитку, до *homo sapiens*, жила вже разом з іншими людьми, як це властиво багатьом породам тварин. Отже, немає сумніву, не товариство є результатом волі людей, але це в товаристві витворювались ті, що змогли потроху вийти з життя людської «отари» та із загальної примітивної рутини, висловлюючись мовою Бергсона, змогли зробити перший крок в царство свободи, якої не визнає Дюркгейм.

Яким чином постали ідеї Дюркгейма? З цього приводу історик-філософ, Анрі Берр, один з тих небагатьох істориків, що з повагою ставиться до соціології, та все ж досить суворо підхо-

³⁷ E. Durkheim, op. cit. C.128.

³⁸ Sorokin P A, Les théories sociologiques contemporaines // 1938. – C.300 і наст.

³⁹ Georg Simmel, Comment les formes sociales se maintiennent (Année sociologique) // 1898. T. 1. C. 73.

⁴⁰ E de Roberty, Sociologie de l'action // Parie/ 1908. C. 7.

дить до ідей Дюркгейма, пише: «Замітимо собі, що соціологи школи Дюркгейма будують свої концепції про громаду, студіюючи головним чином примітивне громадянство, себто перші соціальні витвори, які зберегла нам історія, та ще громадське життя диких народів, яке зовсім не репрезентує первісні соціальні витвори людства, але дуже часто є само регресом цього останнього. Самі перші початки громадського життя ці соціологи не можуть, як і всі інші досліджувачі, збагнути; ближчі ж нам і більш досконалі витвори соціального життя не зосереджують на собі їх уваги»⁴¹. Цей суворий присуд має за собою багато правди, бо, дійсно, з легкої руки Спенсера, соціологи і сам Дюркгейм зі своєю школою всю увагу зосереджували на примітивному людстві (що важко сказати про сучасних соціологів), а там, всім відомо, людська особа, дійсно, не відіграє жадної ролі і цілком тоне серед загального життя племен чи родів. І все ж ми не можемо погодитись, що все те, що про громадське життя говорить Дюркгейм, відноситься тільки до примітивів: теорія Дюркгейма криє в собі правду і щодо вищих ступнів розвитку людства, але криє в собі лише частину правди, яка не відноситься до всіх етапів життя кожної громади і особливо до життя і поступування окремих людей, людей волі, вищого розуму і великого чину.

Це зрозумів Габріель Тард, але й щодо його теорій ми мусимо внести поважні поправки та виявити, що принаймні до розуміння певних стадій розвитку кожної громади Тард значно ближче стоїть до Дюркгейма, ніж він сам так думає.

Тард, дійсно, з великою красномовністю, яку не легко передати в перекладі, стає в оборону індивідуума, так відповідає безпосередньо Дюркгейму: «Коли ми розглядаємо один з цих великих витворів з соціальних як граматику, або як звід законів, або певну теологію, окрема людина виглядає такою малою супроти цих монументів, що вбачати в ній єдиного будівничого цих величезних храмів уявляється смішною для багатьох соціологів. Можна їх навіть зрозуміти, що вони вбачають в цих витворах працю цілковито анонімну (*impersonnelle*), хоч цим вони властиво зрікаються від всякого пояснення, як все це було створено. Звідти лишається

⁴¹ Henri Berr, *La synthese en histoire Essai critique et theorique*. Paris. 1911. С. 7

один лише крок, щоб разом з моїм великим противником п. Дюркгеймом прийти до висновку, що ці витвори далекі від того, щоб бути функцією індивідуума, а навпаки вони є факторами, що існують незалежно від окремої людини і деспотично керують нею, поневолюючи її всемірно»⁴²

Тард згоден, що часом ці соціальні витвори, справді, поневолюють людину, частіше вони діють завдяки переконанню, яке ви-творюється у нас із самої колиски, але це не пояснює, як ці великі витвори постали. І відповідь на це у Тарда не двозначна: вони по-стали завдяки *людським* зусиллям. Творець соціальних цінностей – *людина*. Немає закону, говорить він, не існує наукової теорії, ні філософської системи, які б не знали свого творця індивідуально. Все *індивідуальне* і ціле в даній будові, і навіть в її деталях. І коли у нас постають сумніви щодо індивідуального походження мови або моралі, то це тільки через те, що походження губиться в гли-бинах віків. Але кожне слово, кожний вираз в нашій мові були *колись кимсь вперше сказані!*..

Ми ще повернемося до цієї гльорифікації індивідуума всупе-реч концепції Дюркгейма. Але ми мусимо розглянути тепер, як же Тард уявляє собі соціальний процес.

Властиво, у самого Тарда є дві концепції. Обидві досить поді-бні між собою, але не ідентичні, і автор ніколи їх між собою не погодив.

Перша концепція викладена ним в його прославленому творі – «Les lois de l'imitation» («Закони наслідування»). В цій книжці Тард розвинув свою думку про значення в соціальному і історич-ному життю наслідування (imitation) одних людей другими (ін-шими). Він доводить навіть, що існують певні закони насліду-вання, наприклад, від вищих верств чи вищої культури до нижчої, від внутрішнього суттєвого наслідування до наслідування зовні-шніх форм і т.д. Ми не будемо тут викладати цих його теорій, які можна критикувати так само, як можна сказати, що Тард перео-цінив і, як ми згадаємо, не зовсім вірно збагнув самий процес на-слідування, але немає сумніву, що він заторкнув дуже велике пи-тання, яке варто було б на багатьох прикладах перевірити більш

⁴² Gabriel Tarde, Les lois sociales. Paris. 1921.. С. 142.

досконало. Те, що нас тут цікавить, – це постановлення ним двох різних циклів наслідування: цикл наслідування, де домінує *звичай*, скажемо, традиція, і цикл наслідування, коли ці звичаї розхитані, втрачають свою силу, і люди наслідують чомусь новому, що Тард називає, може, не зовсім влучно, *модою*.⁴³

«В добу, – говорить Тард, – коли панує *звичай*, люди більше зв'язані зі своєю країною, ніж зі своєю добою, бо в цей час люди захоплені своїм стародавнім життям». Цей етап наслідування є добою застою (*stagnation*), рутини, що є, по Тарду, основою громадського життя взагалі: «Роля елементу традиційного і звичаєвого є завжди, я це повторюю, (говорить він далі – О.Ш.) переважачим в соціальному житті».⁴⁴ Отже, не дивлячись на начебто страшну різницю між теоріями Дюркгейма і Тарда, ми бачимо, що останній добу наслідування звичаєвого описує так, що цей опис цілковито нагадує те, як розумів Дюркгейм соціальне життя, тільки не в певну добу, а взагалі при всіх умовах. В цю добу панування звичаю, ми, за Тардом, теж робимося рабами наших законів, нашої моралі, нашого убрання, рабами всього споконвічного життя нашого народу. І коли начебто різнить ще щось Тарда і Дюркгейма, то те, що останній не любить слова *imitation* (наслідування); в його концепції аналогічну роль відіграє *виховання*: це спосіб, в який встановлюється наша підлеглість громадянству – наш детермінізм. Для Дюркгейма виховання⁴⁵ полягає в постійному зусиллі нав'язувати дитині нашого думання, наших почувань й наших методів чину. До певного часу вихователь вживає навіть примус. Аж доки це вже перестає бути потрібним: звичка все заміняє для дитини. Це «виховання» по Дюркгейму, а по Тарду і буде «наслідування звичаєве».

Але період рутини, який для Дюркгейма властивий всьому соціальному життю, для Тарда не є самотнім: постає «доба наслідування – моди». Постає революція умів;⁴⁶ «звичка вірити на слово священику і предкам, приходить на зміну звичці повторю-

⁴³ Той же автор: «Les lois de l'imitation». Paris. 1890. С. 70.

⁴⁴ Ibidem С. 271.

⁴⁵ Durkheim, Les regles de la methode sociologique. 1895. С. 11.

⁴⁶ G. Tarde Les lois de l'imitation. С. 268, 17.

вати, що говорять сучасні новатори». Ця революція є універсальна, себто властива всім людям (чи всім?), і вона є неминуха. Але в певному часі постає нова революція в протилежному напрямку (яку можна було б назвати реакцією). Людина ніколи не позбавляється цілковито своєї підлеглості стародавнім звичаям, до них вона й повертається, але *збагачена* тим, що придбала в час свого короткотривалого звільнення, яке вона асимілює, і воно доповнює звичаї, які були до «революції». З часом знов приходить доба моди, яка знову повертає людність до доби звичаю. Це неперервний цикл розвитку людства – за Тардом.

Але в цій концепції ми вже не бачимо абсолютного детермінізму Дюркгейма, ця концепція більше відповідає нашій ідеї, що людина може прагнути до внутрішньої свободи, але на своєму шляху постійно зустрічає внутрішні і зовнішні перешкоди.

Ми бачили вже, що Тард, безперечно, визнає цю свободу людини, говорячи всупереч Дюркгейму про творчу волю великих людей-винахідців нових систем, нових придбань нашого духу. Але маси, люди пересічні, чи вони мають хоч якийсь елемент свободи? З цитованої книжки Тарда «*Les lois de l'imitation*»⁴⁷ видно, що він вважає цих останніх цілковито пасивними, і життя їх детерміновано або старими звичаями, або так само волею новатора: період «моди» священиків і предків, яким вони корились сліпо, заступають ці новатори. Маси, це якісь сомнамбули, які перебувають у стані загипнотизованому, що є праобразом снів. Люди мають вроджену лінивість і наслідують вони, щоб позбавити себе від необхідності вигадувати щось нове. Людям на початку їх свідомого соціального існування завжди потрібні були вожді з сильною волею і авторитетом. Чи люди їм підлягали, тільки корячись силі чи зі страху? Ні, відповідає Тард, вони корились зовсім інстинктивно. Вожді царювали завдяки своєму престижу. Це були свого роду «магнетизери». «*Le magnitiseur n'a pas besoin de mentir pour être passivement obei. Il est prestigieux, cela dit tout*»⁴⁸. (Переклад «Гіпнотизер не мав необхідності обманювати (варіант: щось

⁴⁷ Ibidem. С 56, 85, 86, 18.

⁴⁸ Ibidem. С. 87, 19.

вигадувати), щоб його пасивно слухалися. Він був престижний, і цього було достатньо»).

Цивілізовані народи пишаються думкою, продовжує Тард, що вони прокинулись від свого догматичного сну. Неправда: людина, що багато разів піддавалась магнетизеру, тим легше знову підпадає під його вплив. І чим більший є поступ цивілізації, тим легше народи наслідують один одного.

Не можна згорі відкинути цих тверджень Тарда: і пасивність, і лінивість властиві людям. Властиво їм і піддаватись час від часу магнетизерам, особливо, коли ходять про натовп, про психологію великого зібрання людей. Але цим далеко не вичерпується людське життя: люди, і то звичайні люди, не завжди бувають сомнамбулами. Не завжди, як це твердить у згаданій книжці Тард, і саме наслідування є таким пасивним процесом, і часом людина і в наслідуванні виявляє певну творчість. Це дуже добре розумів наш славетний лінгвіст і філософ Потебня:⁴⁹ наслідування, що викликається певним чином другої людини, не може бути точним повторенням останнього, бо для цього наслідування той, хто наслідує, мусів би бути зовсім ідентичний з тим, кого він наслідує. Обоє мусіли б перебувати в зовсім однакових умовах життя. Але це неможливо. «Можна порівняти двох людей до двох інструментів, які так поєднані між собою, що звук в одному інструменті викликає відгук у другому. Це буде звук подібний, але ніколи не ідентичний».

Те, що вірно щодо наслідування між окремими людьми, вірно, говорить Потебня, і до наслідування одним народом другого. Переймаючи елементи чужої цивілізації, народ асимілює те, що відповідає його інтенціям. Це запозичення не є чимсь пасивним, а буває творчим, бо з його наслідуванням постає не тільки повторення вже знаного, а і щось нове, якась синтеза.

Таке розуміння запозичення значно ближче відповідає правді, й людина у Потебні має риси того *homo sapiens*, що при всіх умовах прагне до свободи.

⁴⁹ Потебня А. А. Язык и народ. Вестник Европы. 1895. Т. 5. № 9–10. С. 5–37. (Посмертна стаття, що являє дуже великий інтерес; за неї маю говорити іншим разом).

Але й Тард в пізніших своїх творах в інший спосіб, але з великою силою реабілітує, так би мовити, і пересічну людину, визволяє її від того крайнього детермінізму, в який закував її Дюркгейм, від тої сомнамбульної пасивності, яку сам він приписав людині взагалі (а не людям в певні моменти їх існування – О.Ш.).

Ці свої пізніші ідеї він резюмує в чудесній книжечці «*Les lois sociales*» («Соціальні закони»), де він говорить, що його система сформульована в трьох творах,⁵⁰ і саме в цій праці він подає остаточні висновки. Тут замість двох періодів наслідування – наслідування за звичаєм і наслідування за модою, – слідом за якою знов приходить наслідування за звичаєм, висуває Тард три доби: а) повторення (*répétition*), що відповідає наслідуванню за звичаєм, б) опозиція (до певної міри відповідає «наслідуванню за модою»), с) *adaptation* – доба синтези, яка в попередній його концепції зливалася з наслідуванням за звичаєм. Таким чином, за добою рутини слідує свого роду революція, «опозиція», і потім настає доба, коли люди починають засвоювати те, що придбали в досить короткий період їх революції. Далі знов настає рутинна – *répétition* – і цикл повторюється до безконечності. Таким чином, як у Гегеля, у Тарда є теза – антитеза і синтез (можливо, свідомо чи несвідомо у Тарда ця концепція, дійсно, постала під впливом Гегеля). Своєрідна ідея циклів, які повторюються, нагадує ще ідею італійського філософа ХУІІІ століття Віко, яка була репрезентована і в новітні часи, особливо австрійським соціологом Гумпльовичем та сенсаційним автором «*Der Untergang des Abendlande*» (переклад!) Шпенглером. Дивна річ, Тард з властивою йому захопленістю начебто забуває свою попередню концепцію і навіть не пробує стару і нову термінологію поєднати.

Свою позицію – *repetition*, *opposition*, *adaptation* – він в цій своїй останній праці поширює з чисто соціальних відношень і на біологічний світ і навіть на мертву природу: це своєрідна філософічна система, яка мені уявляється трохи штучною.

⁵⁰ Тард має тут на увазі вже цитовану книжку «*Les lois de l'imitation*» (1890), «*L'opposition universelle*» (1896) та цитовану тут «*Les lois sociales*» (1898).

Але нас найбільше цікавить, як він розуміє добу «опозиції» для людського життя: в усякому разі тут людина, навіть пересічна людина, перестає бути «сомнамбулою».

В цей час відбуваються не тільки зовнішні бешкети, але, і це головне, – внутрішня робота, внутрішня боротьба людини. «Дійсню опозицію соціальну треба шукати в душі кожної одиниці; вона відбувається в ній кожного разу, як людина вагається, чи має вона прийняти чи відкинути нову вигадку, яку їй пропонують, новий релігійний ритуал, нову ідею, нову школу мистецтва, новий спосіб поведіння. Ці вагання, ця маленька боротьба, що виявляється мільйони разів в *кожний момент* життя народу (тут Тард протирічить сам собі: в певний період його життя – О. Ш.) є опозиція глибоко внутрішня, але вона є надзвичайно важлива для історії».⁵¹ За цією внутрішньою боротьбою окремих людей, але в масовому масштабі, постає і зовнішня боротьба ідей чи взагалі різних нових винаходів. Але ця зовнішня боротьба приходить тільки тоді, коли внутрішня закінчена: кожна людина прийшла до певного рішення. До того, додав Тард, щоб ця зовнішня боротьба постала, треба, щоб дана людина знала, що інші люди прийшли до інших висновків, як вона сама.

Отже, Тард, цілком всупереч Дюркгейму і почасти самому собі (в попередні часи) приходить нарешті до висновку, що в кожній людині є більш або менш та іскра, яка не дає їй умерти живою.

Дослід над цими періодами змін «стагнації», в тому розумінню, як Тард це накреслив тільки в дуже загальних рисах, мусів би стати об'єктом більш докладних дослідів, яких в цій невеликій праці ми не маємо змоги навіть намітити.

* * *

На початку статті ми поставили собі питання, як саме постають великі соціальні рухи, як, наприклад, національні рухи? Ми сподівалися знайти вказівки на розрішення цих важливих питань в нашому досліді ідей Дюркгейма і Тарда.

Тут, перш за все, ми мусимо констатувати, що в національній проблемі існує два аспекти в залежності від стадії розвитку даної

⁵¹ Les lois sociales 8 édition . 1921. С. 68 і наст.

національності і від самого характеру історії даного народу. Цікаво відмітити, що національну проблему почали вивчати головним чином на прикладах молодих національних рухів, які поставали протягом ХІХ і навіть ХХ століть. Питання національні в дуже численних книжках і особливо в журнальних статтях трактувалися як «меншинські питання». Про національний момент в історії майже не писалося, коли ходило про якусь усталену країну, як, наприклад, Франція, або Голландія, або Швеція. Немає сумніву, що національна проблема не існувала там в тому сенсі, як в Чехії за часів Австрії, або в Україні аж до нинішнього дня. Але з погляду теоретичного національна проблема і в усталених країнах існує, хоча б у своєму історичному аспекті, бо і ті народи, які тепер є сталими, не завжди були націями, а теж знали процес свого розвитку і самого постання нації.

Щоправда, деякі нації постали поза очима історії і з племінного побуту перетворилися в національне тіло, яке, переходячи різні стадії, дійшло до новіших часів; можливо, що прикладом такої нації могла б бути Швеція. Існують і другі, які створилися, хоч і на очах історії, як Франція, але до ХІХ ст. вже все було усталено, а тому національне питання там не існує. Отже, що є національне почуття в цих споконвічних, або давніше усталених націях? Чи, щоб окрема людина прийшла до нього, їй потрібно до нього дійти своїм розумом, пережити якусь внутрішню боротьбу? Звичайно, ні. Говорячи про теорії Дюркгейма, ми вже цитували його розуміння національності і національного почуття, яке не вигадано нами, тою чи іншою окремою людиною, а нав'язано нам міцно всім нашим оточенням, волею старших за нас, волею тих поколінь, що відійшли давно у вічність, але керують і нині нашими почуттями і чином. По Тарду, в його більш досконалій концепції, це буде *repetition* (повторення).

Анрі Берр, що закидає Тардові перебільшення ролі наслідування, в той же час визнає важливість останнього для створення національності. Наслідування, як фактор життя, він ставить поруч із спадкоємністю (*hérédité*); це є фактори консерватизму, вони творять характер даного колективу: «як спадкоємність, наслідування зливає в одно різні рідні етнічні елементи (чи племена), бо

тут діє взаємовідношення цих елементів, воно творить характер народу, діючи від генерації до генерації; це є принцип нерухомості її».⁵² Але існує й інший аспект національної проблеми: напр., у Франції, як це я доводжу в другій своїй книжці⁵³, не було ще перед революцією усталеного національного почуття, і ця ідея єдиної Франції, яка з'єднала всі її гетерогенні народності, не могла б виникнути, коли б людське життя укладалося так, як уявляв собі Дюркгейм: Франція в усіх відношеннях переживала тоді добу революції, внутрішньої і зовнішньої, добу «опозиції», висловлюючись мовою Тарда.

Наш український приклад особливо цікавий: з одного боку у нас, безперечно, була така глибока споконвічність існування національності, яку мало у якого народу можна знайти (в усякому разі ні у Франції, ні в Англії). Ця дуже сильна традиція у маси народу існувала нерухомо. Це була рутинна, це стан «*répétition*», по Тарду. Тільки частина нації, дуже незначна, але, щоправда, важлива – аристократія, буржуазія, почасти інтелігенція вирвалася з тої традиції і, переживши стан «*opposition*», перейшла чи то до традиції польської, чи російської.

Але навіть ті, що лишилися вірними традиції, що говорили своєю мовою і додержувалися всіх споконвічних звичаїв, не мали в переважаючій своїй більшості національного почуття, яке в нормальних умовах життя других народів нав'язувалось, згідно теоріям Дюркгейма, самим життям. Це пояснювалось звичайно відсутністю держави і русифікацією зверху.

І от для того, щоб ця глибоко національна маса стала свідомою себе, їй потрібно було прожити певну революцію, спершу внутрішню, а потім зовнішню і навіть криваву. Але цей внутрішній перехід до свідомості, цей розрив з офіційно домінуючою ідеологією «православ'я, самодержав'я і народности», або з новою традицією «всеросійської демократії і культури», цей процес, який пережили протягом десятків літ і особливо в 1917–20-их роках тисячі і мільйони українців, – є найкращою ілюстрацією до

⁵² Henri Berr op. Citatum. С .98.

⁵³ Alexandre Choulguine Les origines de l'Esprit Nationale Moderne et J. J. Rousseau. Annales de la société: J. J. Rousseau. T. XXVI . Geneve. 1938.

того, що так красномовно описав Тард, говорячи про стадію «опозиції». Коли б життя людства було таким, як його бачив Дюркгейм, коли б все було детерміновано громадами, коли б людина не мала нахилу до свободи духу, як міг би тоді постати всенародний український рух, як могла би створитися наша колективна воля?

Ми знаємо, як і хто розбудив українську націю від сну: це був в першу чергу Тарас Шевченко і його бурхлива поезія.

Він був з ідейного погляду творцем національної свідомості, і діяв він не тільки за життя, діяв неупинно весь час, діє і нині.

Не у нас одних окремі постаті і література відіграють таку велику роль в творенні нації, але ніде поет і література не мали повно такого рішучого впливу, як у нас. Поруч із Шевченком діяли до певної міри його попередники і ще більше наступники; поети, письменники і політики, як особливо Драгоманов. Але в цьому процесі не можна обминути Гоголя і його «Тараса Бульбу». Чи була у Гоголя «хахляцька» душа чи російська, чи треба з погляду українського його вважати зрадником чи ні, це *sub specie aeternitatis* (не має великого значення); важливо те, що Гоголь своїм глибоко національним твором, де він, як ніхто, навіть, з істориків, зумів передати в захоплюючому викладі саму суть нашої історії, мав, безперечно, національнотворче значення. І Тарас Бульба колосально впливав на пробудження національної свідомості особливо серед інтелігенції. Не один з відомих діячів, серед них сам Сергій Єфремов, признавалися мені, що саме цей твір зробив їх національно свідомими українцями.⁵⁴ І окремі люди, і багатомільйонні маси переходили завдяки Шевченкові, Гоголеві і

⁵⁴ Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя. Вінніпег. 1952. Slavistiica. Ч.13. Видання Української Вільної Академії Наук. Академія дуже, до речі, передрукувала цю передмову до українських перекладів творів Гоголя П. Филиповича, що загинув на Соловках. Автор, до речі, наводить такий уступ із статті 1909 року М. Грушевського: «Гоголь дав українству те, що міг дати в своїм часі і обставинах, в яких вивела його на світ і виховала його доля». І прийшов до висновку: «не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя (люди наших поколінь певно пам'ятають, скільки завдячили їм в розвою і усвідомленню своїх українських симпатій!), а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніякої причини викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості».

другим нашим «будителям» у внутрішню революцію, внутрішню «опозицію». Ми знаємо, що часом особливо для більш культурних елементів, що були вже морально захоплені в тенета чужої культури, цей процес бував нелегким і часом драматичним, бо доводив подекуди навіть до сімейних трагедій. Часом перемагала і чужа культура, і людина відходила від нас. Але для мас, для селянства цей процес був навпаки незвичайно легким і то з огляду на збереження споконвічної недоторканої традиції: поезія Шевченка, українська книжка, мов магічна паличка якоїсь феї, доторкувалася до душі цих людей, і стара традиція робилась живою, ідея національна *асимілювалася в тих душах*.

Наставала для них доба *adaptation* (пристосування, адаптації) (за Тардом). Багато на цю тему, аналізуючи інші приклади, можна б сказати,⁵⁵ але, закінчуючи цей невеликий етюд, ми ще мусимо заторкнути одне важливе питання: взаємовідношення генія і народу, в нашій прикладі, Шевченка і України.

Ми бачили, з якою силою повстає Тард проти негування⁵⁶ людської особи Дюркгеймом, ми бачили, на який п'єдестал ставить він провідників людства. Ясно, що ми ніяк не можемо відкинути ролі особи в історії, але Тард стає далі на шлях, яким ми з ним піти не можемо: для нього не існує *генія народу* чи *раси*, як фактора вищого, домінуючого над індивідами: для нього «геній народу» – це тільки «етикетка», анонімна синтеза ділання окремих велетнів; тільки вони мають свою індивідуальність, тільки вони є діючими повсякчас. «Колективний, не персональний геній є тільки функцією, а не фактором генія індивідуального».⁵⁷

⁵⁵ У самого Тарда в його дуже цінній пізнішій праці «*L'opinion et la foule*» (1901) дуже цінні вказівки до національного питання. Він надає велике значення пресі в творенні, наприклад, французької національності (с. 67 і наст.). В Середні Віки кожна провінція жила занадто замкнутим своїм життям. В «*Lois de l'imitation*» (с.59) наш автор влучно розбирає питання про вищі верстви громадянства, які з одного боку найяскравіше виявляють національне обличчя свого народу і перші, піддаючись «моді», себто чужим впливам, денаціоналізуються. Цими увагами далеко не вичерпується те, що в справі національній можна знайти у Тарда.

⁵⁶ негування – применшення (примітка перекладача)

⁵⁷ G. Tarde *Les lois sociales*. 1921. С. 44.

З цим ми ніяк не можемо погодитись: ми бачимо, всупереч твердженням Тарда, що кожний народ, кожна громада в кожную добу дають своєрідних геніїв, їм одним властивих. Життя є надто скомплікованим, щоб його можна було охопити одною формулою: генії відіграють свою роль – це безперечно, але відмовити громаді, оточенню, масам їх роль в житті неможливо. Тут ми стоїмо ближче до Іполіта Тена, який так яскраво виявив роль *milieu* (середовище), він розумів забагато різних факторів, які годі зливати в одне ціле.

І дійсно, в якому осередку, як не тільки в Елладі, могли вирости Платон і Аристотель? В якому іншому оточенню, крім італійської доби ренесансу, могли зродитися такі генії, як Мікель Анжель чи Леонардо да Вінчі? І чи могла інша країна, крім Англії доби Єлізавети, дати світу Шекспіра?

І коли б треба було дати переконуючі приклади взаємовідношення «генія народу» і «генія індивідуального» приклади Шевченка і Гоголя були б найбільш яскраві.

Ми всі розуміємо, що Шевченко всіма фібрами душі був зв'язаний зі своїм народом і, переймаючись його споконвічним духом, він зосередив, втілював те, що жило в народі і додав до того свій індивідуальний геній і свою ідею. В його час стара героїчна традиція ще була зовсім живою, він ще міг написати «Гайдамаків», слухаючи оповідання діда. І закинутий «в сніги на чужині», серед чужих людей, сидячи перед, як він думав, «безсмертними» картинами свого учителя Брюлова, він всією душею линував на Україну, відчув все славне минуле і тяжке сучасне свого народу, він знайшов таке зрозуміння в цьому самому народі.

Приклад Гоголя в деяких відношеннях ще більш яскравий. Закинутий теж на чужину, він теж сумував за своїм рідним, але зрештою піддався цій чужині, став російським письменником і навіть одним з творців новітньої російської літературної мови. Але і він був плоть від плоті, кров від крові України. Не тільки там, де він оповідав про трагедію Бульби і його синів, не тільки там, де він говорить про старі пригоди і мітологічні вірування свого народу, але і там, де він пише про російських урядовців і поміщиків (хоч дія і тут йде певно на Україну), він передає свої

образи з такою дотепністю, з таким гумором, якого ви не знайдете ні в одного іншого народу, крім українського. І ці генії – Шевченко і Гоголь – все взяли у свого народу і в тій чи іншій мірі – всією своєю великою душею – все в новому вигляді, в яскравій, захоплюючій формі віддали своєму народові.

Так, це взаємовідношення генія народу і генія індивідуального творить нове життя і може сприяти повстанню великого масового руху, може привести до цілої революції, «опозиції», за Тардом, до створення великих національних чи релігійних рухів.

Але homo sapiens прагне внутрішньої свободи і її часом досягає. Осягають її не тільки одиниці, але цілі народи. І саме в цій боротьбі за свободу проти необхідності, проти рутини полягає найглибший зміст людської історії, яка в такому вигляді набуває більш глибокого, дійсно містичного характеру.

Тогочасне написання збережене

P.S. Машинопис цієї доповіді Олександра Шульгина, яка дивом збереглася, була надіслана мені, Олені Леонтович, упоряднику цього збірника, Лідією Шульгиною, дружиною Ростислава Шульгина, сина Олександра Шульгина.

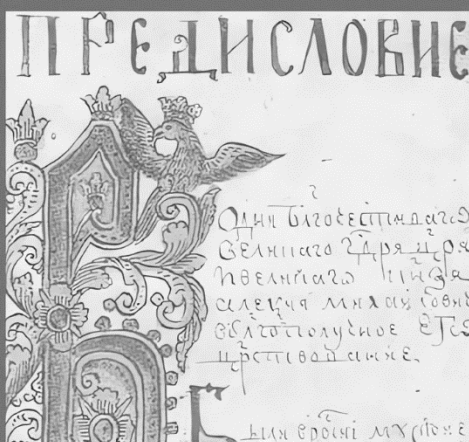
SLAVONIC & EAST EUROPEAN REVIEW

ISSN 0037-6795

Volume 95

Number 3

July 2017

УКРАЇНА ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНІ ПРАГНЕННЯ

Нові географічні уявлення, не кажучи вже про політичні ідеї, дуже повільно проникають у людську свідомість. Впродовж тривалого часу стало звичкою дивитися на географію та історію Російської імперії через офіційні окуляри царського уряду, тому в 1918 році, коли ця імперія зазнала краху, було дуже складно усвідомити, що вона, замість того щоб утворювати єдиний національний російський блок, насправді складалася з великої кількості народів, які дуже відрізнялися культурою та чисельністю. Інакше кажучи, у цій імперії, крім Польщі та Фінляндії, які були більш відомі зовнішньому світу, також існували Естонія, Литва, Латвія, Білорусь, численні народи Кавказу і Туркестану, і, нарешті, найважливіше, якщо судити про народ за чисельністю, площею та багатством території, яку він населяє, – Україна.

Минуло шістнадцять років з того часу, і хоча знання про проблеми Східної Європи дещо прогресували як в Англії, так і на континенті, ми знову стали свідками того, як у Женеві основним аргументом, висунутим для обґрунтування прийняття СРСР до Ліги Націй, стало твердження, що він представляє народ чисельністю в сто шістдесят мільйонів душ, яких не можна залишати в ізоляції. У Женеві, 18 вересня 1934 року, в момент прийняття Радянського Союзу, уповноважені представники народів Кавказу, Туркестану та України подали протест, який став відповіддю на цей аргумент.

Ми вважаємо за необхідне підкреслити, що згідно з радянською статистикою, власне росіяни становлять лише 52,9% від загальної чисельності населення (і сюди включені козаки Дону та Кубані), тоді як решта населення, тобто майже половина, складається з інших національностей – народів Кавказу, українців, туркменів, татар Криму та Поволжя, білорусів тощо. З цієї кількості населення Кавказу, Туркестану та України припадає близько шістдесяти мільйонів. Усі ці народи не мають інших прагнень, окрім як відокремитися від Москви та повалити несправедливий режим, нав'язаний їм грубою силою загарбника, проти якого вони завжди будуть наполегливо боротися до свого національного визволення.

У цих кількох рядках порушується гостра проблема пригноблених народів СРСР. Серед усіх них, безсумнівно, саме Україна викликала найгостріші суперечки та занепокоєння. Москва насилу сприймає ідею відокремлення України від себе, тоді як самі українці наполягають на своїй незалежності з тією впевненістю, яка характеризує їхній національний характер. Окрім цих двох націй, які в першу чергу зацікавлені, є й інші, які також надзвичайно зацікавлені проблемою незалежності України.

Навіть без вдавання в детальну історію проголошення та організації Демократичної Української Республіки в 1917–1918 роках, її боротьби з московською агресією та, зрештою, окупації Червоною армією в 1920 році, стане зрозуміло, як важко було зберегти незалежність України серед загальної анархії, що панувала в той час. В той час як Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва змогли зберегти свою незалежність, Україна, Кавказькі республіки та Туркестан впали під натиском червоних військ. Як пояснити це болюче явище? Чи була колишня група народів краще організована або більш вміла в опорі? Або, можливо, існували глибші причини, які змусили нових правителів Москви зосередити всі свої зусилля на подоланні запеклого опору українських селян, кавказьких горців і кочівників Туркестану?

Насправді ці країни мають дуже велику привабливість для Москви, яка перетворила їх на колонії неймовірного багатства. Багатства України упродовж історії були як її щасливим випадком, так і головною причиною її нещастя у вигляді численних вторгнень.

Боротьба за володіння її територією з 1918 по 1920 рік була дуже жорстокою, як зі сторони населення, так і зі сторони загарбників. Безумовно, неможливо стверджувати, що Україна в той момент була повністю організована: серед пануючої анархії та безладу завдання організувати велику державу без зовнішньої допомоги було далеко не простим. І це тим більше, що всі зусилля Москви були спрямовані на її завоювання, не лише з економічних міркувань, але й тому, що Україна становила природну базу для розширення комуністичних ідей на Захід. Тривала боротьба України і партизанська війна, яку вели селяни, заважали цим

планам Москви. Сприятливий момент для світової революції був втрачений, Європа мала час, щоб оговтатися після війни і пережила той період гострих соціальних заворушень, коли центр континенту здавалося був особливо вразливим до нападу російського більшовизму. Так психологічний момент минув, і разом з ним піковий момент комуністичного ентузіазму. Виступаючи на шляху цього руху, Україна виконала безцінну службу для Європи, але цей відомий факт став ще трагічнішим і позначений жахливими подіями, які важко порівняти з історією будь-якої іншої нації. Але нашою нинішньою метою є не завдання написати історію тисяч подій, а оглянути поточну ситуацію як ключ до української політики та майбутніх перспектив.

Совети завоювали Україну, але не наважилися ліквідувати українську державу, яка все ще існує теоретично. Законний уряд України залишив країну, коли її окупували червоні війська, а новий уряд діяв не від імені Москви, а від імені «Соціалістичної Радянської Української Республіки» *de jure*. Це було так, ніби Україна просто змінила форму правління, і з демократичної республіки перетворилася на радянську республіку, зберігаючи свою теоретичну незалежність. До 1923 року існували Представництва радянської України в країнах, які на той момент визнали радянську владу (Німеччина, Австрія, Польща тощо). Радянська Україна уклала кілька договорів, які уряд Харкова підписував майже незалежно від Москви, – наприклад, з Польщею у Ризі в 1921 році, з Німеччиною в 1923 році, з Туреччиною тощо. Більше того, з утворенням Радянського Союзу в 1923 році Україна, поряд з шістьма іншими радянськими республіками (Росія, Білорусь, Закавказька федерація, Туркменістан, Узбекистан і Таджикистан), стала частиною цього Союзу. *De jure* кожна з цих республік залишається іноземною державою; стаття IV Конституції визнає право кожної з них вільно вийти з Союзу. Вони мають свої міністерства (або народні комісаріати), за винятком міністерств оборони, фінансів та закордонних справ, які з самого початку були передані до над урядового органу Москви. З часом вільні республіки Союзу позбулися кількох інших комісаріатів на користь Москви. Навіть ця значно обмежена автономія, яка ще залишається в Україні

(другій за важливістю з шести держав), не поважається, оскільки насправді це Комуністична партія, яка домінує в Україні, як і в усьому Союзі. Ця партія спочатку була лише федерацією комуністичних партій народів, що входять до складу Радянського Союзу, кожна з яких була відділом Третього Інтернаціоналу і мала певну автономію. Але ставлення українських комуністів зробило їх все більш підозрілими в очах Москви, і тому було вирішено посилити зв'язок між центром і периферією. Після кількох «чисток» Українська комуністична партія стала покірним інструментом, повністю підпорядкованим волі Москви. Комуністична партія Союзу все більше централізується, і її керівництво зосереджено в руках однієї людини, Сталіна, справжнього диктатора всього Союзу.

Україна стала справжньою колонією Москви, країною під військовою окупацією, жорстоко експлуатованою своїми господарями. Щоб позолотити пігулку і пом'якшити рабство, якому піддана Україна, їй роблять поступки культурного характеру. Советська адміністрація цієї території, яка здебільшого складається з іноземців або осіб, вибраних серед національних меншин, піддається процесу «українізації». Це означає, що чиновники зобов'язані говорити мовою країни, яка визнається офіційною мовою України. За часів царизму жодна школа з українською мовою навчання не допускалася на українській території; але після 1917 року, під час короткого періоду незалежності, стара освітня система була радикально реорганізована, і українська стала мовою навчання в початкових, середніх та вищих школах. Як певну поступку національним почуттям, більшовики, захопивши країну, не ліквідували цю нову ситуацію, і українські школи продовжували існувати, причому їхня кількість зросла до 90 відсотків від усіх шкіл у країні (залишок належав національним меншинам). Українська академія в Києві отримувала субсидії; українські вчені почали працювати з ентузіазмом, незважаючи на важкі матеріальні умови, але ця ілюзія можливості культурної роботи за умов окупаційного режиму була жорстоко зруйнована. Українська мова мала слугувати лише як інструмент для проголошення відданості Москві, лояльності до доктрини Леніна, а згодом і Сталіна; сво-

бода слова, преси, наукових досліджень і совісті не повинна була терпітися.

Терор панує, ЧК, згодом ОГПУ, спостерігає за кожним жестом радянських громадян, які живуть у постійному страху, ніколи не будучи впевненими в завтрашньому дні. Релігія, яка в ці важкі часи стала особливо дорогою для народу, переслідується; обов'язкова антирелігійна пропаганда спустошує населення, значна частина церков вийшла з ужитку, священиків переслідують, позбавляють засобів для існування або депортують. Смерть часто є альтернативою зраді релігійних переконань людини. Влада, що хвалиться тим, що ліквідувала всі соціальні класи, розділила населення на різні категорії, кожна з яких має різні права.

1. Привілейовані особи, члени Комуністичної партії, і, перш за все, її керівники.

2. Члени ОГПУ або організацій, що замінюють його.

3. Особи, більш-менш привілейовані – військові.

4. Особи, значно менш привілейовані – промислові робітники.

5. Особи без привілеїв – бідне і колективізоване селянство.

6. Інтелектуали, за винятком певних категорій спеціалістів, які є особливо необхідними для держави.

7. Справжні парії – куркулі, духовенство та «колишні капіталістичні класи».

Юридичний стан кожної з цих категорій дуже нерівний, але особливо велика різниця проявляється в контексті розподілу продуктів. Якщо заробітні плати вже варіюються, незважаючи на рівність комуністичних принципів, то вартість рубля змінюється ще більше, оскільки вона залежить від соціального становища особи. Кожна категорія отримує свої потреби в спеціальних кооперативних магазинах, і 300 рублів в руках комуністичного лідера коштують набагато більше, ніж 500 рублів у руках інтелектуала чи, особливо, когось із сьомої категорії. Ціна, якість і кількість товарів, що надаються, відрізняються залежно від категорії кооперативу. Деякі магазини у великих містах, за свідченням мандрівників, забезпечені всіма необхідними товарами, але за якою ціною ці товари продаються і кому з населення? Питання розподілу стало при радянському режимі найважливішим і вирішаль-

ним питанням для кожного громадянина. Це є головною темою розмов серед найосвіченіших осіб, і це підтверджують усі, хто жив в СРСР. Розмова обертається, перш за все, навколо проблеми їжі на сьогодні чи завтра. Чим далі місто знаходиться від центру Союзу, тим більш тривожною стає проблема розподілу продуктів. У великих центрах України ситуація є терпимою, принаймні для привілейованого класу, але в малих містах стає все складніше, а в селах ситуація є фактично катастрофічною.

Слід відзначити дуже цікаве явище. На початку радянського режиму, коли регулярна експлуатація «Сестринських республік» ще не була організована, і коли не вдавалося подолати опір населення, яке ревно зберігає своє зерно для себе та своєї родини, саме Росія, центр Союзу, була найменш забезпечена, і саме в містах люди помирали від голоду, в той час як життя було легшим у такій багатій країні, як Україна, особливо в селах. Але все змінилося через десять років після встановлення радянської влади. Саме ті райони, що були найбільш багаті на пшеницю – Україна та Північний Кавказ – постраждали від голоду. У 1933 році життя було цілком терпимим у Росії, і передусім у її столиці. Але водночас мільйони українців померли від голоду, слабкості та епідемій, покинуті центральною владою, яка піклується лише про своїх громадян, і навіть не дозволяє міжнародним гуманітарним організаціям допомагати жертвам. Численні свідчення закордонних кореспондентів, сотні листів, що надійшли до українців Східної Галичини та емігрантів на заході, а також розповіді біженців з-за кордону – всі вони дають жахливу картину жахливої бідності, що панує в цій країні з 1932 року. Є цілі села, де кожен житель загинув, або які були покинуті.

Очевидно, що цей голод не є наслідком природних причин, а зумовлений, в першу чергу, тим, що надмірні кількості пшениці були забрані державою для зовнішньої торгівлі, для забезпечення продовольством великих міст і, передусім, для Червоної армії. З іншого боку, обов'язкова колективізація зменшила виробництво зерна: селяни абсолютно ворожі до системи, яка суперечить усім їхнім звичаям протягом століть, і перетворює їх на працівників, позбавлених будь-якої свободи. Це нова форма кріпацтва. Укра-

їнський селянин завжди був індивідуалістом, не знаючи нічого про російський «Мир»: він ворожий до будь-якої форми колективної праці, і не бачить причин, чому він повинен працювати на користь інших, не маючи достатньо зерна, щоб прогодувати свою родину до наступного врожаю.

Україна була «індустріалізована»: іншими словами, до фабрик, які вона мала напередодні Великої війни, було додано кілька величезних сучасних заводів у районі Харкова та велика гребля на Дніпрі – Дніпробуд. Однак люди в Україні добре розуміють вартість цих підприємств і жертви, які були покладені на український народ згідно з п'ятирічним планом Москви. Ці нові галузі промисловості не компенсують вимог, які були висунуті, оскільки совіти не здатні підтримувати їх на належних господарських засадах. Невідомо, яку цінність матиме Дніпробуд у майбутньому, але наразі енергія, отримана з цієї величезної гідроелектростанції, не використовується на повну потужність. Коротше кажучи, економічна ситуація в Україні є зовсім сумною.

Совітський уряд добре усвідомлює це, і тримає населення під пильним наглядом. Тисячі людей були розстріляні за повстання проти режиму окупації, як «кулаки», які не прийняли колективізацію. Багато тисяч були депортовані на північ, до районів поблизу Білого моря, де їх змусили працювати в нелюдських умовах в лісах, або на будівництві каналу, що зараз з'єднує Балтійське і Біле моря.

Ця ситуація лише зміцнює рішучість українців відновити свою незалежність. Традиції козацької доби, Української Республіки за часів Богдана Хмельницького та Мазепи не забуті. Українське національне відродження 19-го століття порушило проблему національної автономії. Сьогодні між собою змагаються дві ідеї – реорганізація Росії на федеральних засадах та повна незалежність України. До 1917 року переважала перша: ще вважалося можливим досягти порозуміння з Росією. 1917 рік приніс перше розчарування. Комуністичний режим остаточно дискредитував ідею федерації. Незалежність тепер є єдиним девізом української думки.

Необхідно створити стабільний і чітко визначений кордон між Росією та Україною, щоб забезпечити оборону від вікових претензій Москви, стати перепорою для всіх недуг величезного тіла Російської імперії – недуг реакції, комунізму тощо. Політична та економічна незалежність, без виключення можливості мирної співпраці з усіма сусідніми народами, є єдиною гарантією свободи та нормального розвитку для української нації. Така позиція всіх українських партій і політиків та всього народу.

Тепер потрібно запитати, на чому українці ґрунтують свої надії, і чи справді відновлення їхньої незалежності базується на реальних підставах. Вони дуже оптимістичні і дають такі відповіді на ці питання.

1. Поточний режим в СРСР не є стабільним. Критика, якій він піддавався з моменту свого заснування, все ще є повністю обґрунтованою. Режим не зміг вирішити своє основне завдання; життя робітників і селян, замість того щоб значно покращитись, стало нещасним і катастрофічним. Їм обіцяли рай, але вони опинились у абсолютно протилежних умовах. Що ж дозволяє режиму підтримувати своє існування в таких умовах? Три основні причини можна визначити: величезна пасивність російського народу, велика майстерність у організації необхідних інструментів репресій (ЧК, ОГПУ тощо) та допомога Москві з-за кордону. До першої з цих причин, пасивності російського народу, можна протиставити крайню нервозність і постійну схильність до повстань серед народів на кордонах – України, Кавказу, Туркестану тощо – загалом 60 мільйонів. Наразі ці народи, розділені великими відстанями і пильно стежені численними радянськими поліцейськими структурами, не діють, але легко можна передбачити грізний вибух у відповідний момент. По-друге, поліцейські організації – ОГПУ і те, що згодом стало з них, – забезпечують постійну репресивну дію, здатну пригнічувати будь-які прояви непокори.

Замість того, щоб вивчати методи старої царистської політики, нова радянська влада адаптувала їх до своїх умов, ефективно застосовуючи досвід революціонерів і вдосконалюючи їх. Система провокацій і терору призвела до створення цілої армії секретних агентів, які проникають всюди і знають все. За допомогою

спеціальних методів виховання завербовані молоді люди, а серед комуністичних «піонерів» можна знайти відмінних агентів, які часто не вагаються доповідати своїм начальникам навіть те, що відбувається в родині, або зраджувати своїх батьків. Не бракує і грубої сили для придушення будь-яких спалахів опору.

В Україні та інших прикордонних країнах війська завжди підсилюються солдатами з Росії та інших віддалених районів Союзу, а армія окупації завжди на чеку, очікуючи повстань. Важко боротися з ворогом, який настільки озброєний, але на випадок зовнішніх ускладнень, зброя, яка буде надана населенню під час мобілізації, без сумніву буде звернена проти ворогів національної свободи. Виведення окупаційних військ, якщо їм доведеться зустрітися з іноземним ворогом, може стати сигналом для загального повстання прикордонних народів.

Третє, залишається питання зовнішньої допомоги, яка значною мірою сприяла підтримці режиму. Співпраця, встановлена за Рапалльським договором, мала величезні наслідки; саме завдяки цьому стало можливим створення П'ятирічного плану, а також реальність Червоної армії та російської авіації. Поки одна група держав чи інша прагне підтримки від СРСР, і поки народи Західної Європи роз'єднані, третя сторона продовжить радіти, а Совіти зможуть продовжити своє революційне існування.

Цей факт підкреслює нестабільну ситуацію Радянського Союзу, наголошуючи на внутрішній нестабільності, яка зробила б зовнішню допомогу неефективною в разі війни. На історичних прикладах 1905 і 1917 років підкреслюється, що війни, як правило, згубні для Російської імперії, незалежно від військового потенціалу противника. Хоча величезна територія Росії ускладнює завоювання будь-якої іноземної держави, справжня небезпека криється всередині, особливо у формі повстань російського народу та пригноблених націй, таких як Україна. Ці внутрішні заворушення залишаються предметом постійної занепокоєності для радянського керівництва, змушуючи його приймати зовнішню політику, яка більше зосереджена на уникненні конфлікту, а не на агресії, принаймні на даний момент.

2. Якщо такий режим не можна вважати стабільним, тоді на той момент режим не зможе завадити реалізації української незалежності. Твердження про те, що існують інші сили, які могли б прив'язати Україну до Росії, категорично заперечується українськими політиками. Нинішня єдність СРСР тримається виключно на терорі та військовій силі. Татари, козаки, карели, білоруси анітрохи не є більш лояльними до Москви. Момент падіння режиму неминуче призведе до загального розпаду.

Для наступників більшовиків завдання встановлення нового режиму гноблення стане ще складнішим, ніж це було для Леніна і Троцького у 1919 році. За останні шістнадцять років пригноблені народи стали ще більш рішучими у своєму прагненні звільнитися від неволі. Царська Росія, створена протягом століть, не змогла знищити національний дух усіх цих підкорених народів. У той час як їхня національна свідомість сьогодні є набагато сильнішою, ніж у XIX столітті, Росія, виснажена тривалим комуністичним експериментом, буде ще менш здатною нав'язати свою волю цим народам. Цей текст відображає впевненість у тому, що національний дух і прагнення до незалежності серед поневолених народів, зокрема українців, залишаються невід'ємною частиною їхньої ідентичності, що робить повернення до будь-якої форми імперського гноблення історично та політично неможливим.

3. Якщо всі підкорені народи СРСР досягли значного прогресу у сфері національної свідомості, то це особливо справедливо щодо українського народу. Якщо у 1917 році, не маючи жодної власної школи, Україна змогла організувати нову державу та чинити сильний опір переважаючим і набагато краще організованим силам своїх ворогів, то сьогодні вона буде ще краще підготовлена до продовження боротьби. Це стало можливим після періоду, коли українська школа (хай і з обмеженнями) функціонувала й, попри всі труднощі, виховала покоління, яке хоча б у літературній традиції зберегло українську ідентичність. Національна школа є чудовою протидією догмі безмежного інтернаціоналізму. У 1917–1919 роках усі вибори в Україні – наприклад, до Установчих зборів усієї імперії, а згодом до Українських Установчих зборів – дали вісімдесят відсотків голосів за українські націоналістичні пар-

тії. Сьогодні цей відсоток, ймовірно, був би ще вищим у разі проведення вільних виборів.

У 1917, 1920, 1921 роках і навіть ще у 1922 році українська армія під командуванням Симона Петлюри, не отримуючи жодної допомоги ззовні, змогла протистояти всім наступам Червоної армії, якою командував генерал Фрунзе. Для подолання опору невеликої регулярної української армії та розрізнених повстанських мас по всій країні радянська влада була змушена мобілізувати майже мільйон чоловік.

У наступні роки пасивний опір реквізіям зерна та колективізації був особливо сильним саме в Україні: немає жодного іншого регіону Союзу, де Москва стикалася б із такою кількістю труднощів. Щороку радянська влада проводить «чистки» Комунистичної партії в Україні та всіх її інституцій, виганяючи українських «націоналістів» або, як їх називають, «петлюрівців». Щороку оголошується, що націоналізм в Україні «ліквідовано», і щороку боротьба відновлюється, що свідчить про те, що ситуація далека від ідеальної. Така стійкість у протидії режиму доводить, що українські народні настрої мають глибоке коріння. Отже, віра в майбутню незалежність базується на трьох основах: нестабільності радянського режиму, неможливості його наступників відновити єдність імперії та непохитній волі самого українського народу.

Проблема незалежності ускладнюється ще й питанням території, яку можна охопити назвою «Україна». У цій статті розглядається режим радянського правління, тобто «Українська Соціалістична Радянська Республіка» та деякі райони з українською більшістю, розташовані далі на схід. Проте понад сім мільйонів українців проживають за межами Радянського Союзу – у Румунії, Чехословаччині та, передусім, у Польщі, де перебуває майже шість із цих семи мільйонів. У Польщі вони проживають у Східній Галичині, на Волині та в районах, прилеглих до СРСР. Колись Волинь входила до складу незалежної України, а Східна Галичина, відокремившись від Австрії у 1918 році, утворила «Західно-українську Республіку», яка увійшла у федеративний союз із Великою Україною.

У 1919 році, коли українська армія під проводом Симона Петлюри боролася з червоними військами, армія Східної Галичини була переможена польськими легіонами, а її територія була завоєвана Польщею. Петлюра опинився без боєприпасів, без зв'язку із зовнішнім світом, оточений ворожими силами. Він розумів, що в такій ситуації справжня надія на незалежність України відсутня, і що потрібно зробити вибір між Сходом і Заходом. Іншими словами, він мав або погодитися з Москвою, і за її допомогою повернути західні території України, але в такому разі довелося б відмовитися від ідеї незалежності та залишитися на милість Москви; або ж за будь-яку ціну шукати домовленості із Заходом, зокрема зі своїми сусідами – Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Договір, який Петлюра підписав із Польщею в 1920 році, став важливим актом в історії України. Він не відмовився від морального права на ці західні землі, але водночас не вагався визнати існуючі кордони, які більш-менш відповідали лінії, встановленій у Ризі в 1921 році між Польщею та Радянською Росією (з тією різницею, що кордони 1920 року частково визнавалися тимчасовими).

Щодо Східної Галичини, то її доля в той час перебувала в руках міжнародного трибуналу – Ради послів. Представники Східної Галичини сподівалися, що рішення буде на їхню користь і вони отримають тимчасову незалежність. У тих умовах, у яких уряд і армія України опинилися, – затиснуті з усіх боків росіянами, – у Петлюри не було жодної можливості повернути Східну Галичину. Він був змушений вчинити так, як це зробили самі представники регіону, – залишити вирішення проблеми міжнародному форуму. У 1923 році Рада послів оголосила своє рішення; проте, замість задовольнити прагнення українців, вся Галичина була передана Польщі.

Протягом кількох років проблема Східної Галичини стала своєрідною «невралгічною точкою» української політики, паралізуючи волю нації у її боротьбі проти Москви. Катастрофа, яка спіткала уряд демократичної Української Республіки у 1920 році, коли після польського перемир'я з Москвою він залишився наодинці перед могутнім ворогом, викликала жорстку критику, пе-

редусім на адресу Симона Петлюри. Однак, розглядаючи ці події у спокійній ретроспективі, можна визнати, що Петлюра здійснив неможливе у захисті своєї країни в справді катастрофічній ситуації. Народ розумів його краще, ніж політики, і ще за життя зробив із нього легендарного героя, а його трагічна смерть надала йому ореол мученика. Сьогодні його ім'я стало символом незалежності, і навіть його політичні опоненти виявляють повагу до його пам'яті. Але на момент підписання договору 1920 року критика була особливо суворою.

Ситуація у Східній Галичині справді була складною. Не було досягнуто угоди з польським урядом, на той час обіцяна автономія не була надана, український університет залишався лише проєктом, кількість українських шкіл стабільно зменшувалася; ці факти стали основою конфлікту між прихильниками національного українського уряду та їхніми опонентами. Перші продовжували стверджувати, що порозуміння з Заходом є єдиною можливою основою для боротьби з Москвою, і що «якщо знову ми будемо оточені з усіх боків ворогами, нас знищать, як у 1919 році». У відповідь другі малювали чорну картину ситуації в Галичині та Волині.

Ті, хто підтримував співпрацю з Заходом і, відповідно, з Польщею, відповідали, що не заперечують необхідності боротьби за законні права, у Галичині та Волині так само, як і в інших місцях. Вони стверджували, що необхідно використовувати всі легальні засоби для покращення ситуації цієї потужної української меншості, крок за кроком, але піднімати питання цих кордонів видавалося абсолютно неможливим. Окрім того, держава, що виникла над Дніпром, фактично вирішила проблему національних меншин, таким чином, вони принаймні отримували б потужного захисника і опинилися в більш сприятливому становищі. Ця дискусія тривала багато років. Однак, як в Україні, так і серед політичних біженців по всьому світу, поступово переважали помірковані й розумні ідеї. Нервова реакція Москви, політичні процеси проти «петлюрівців», промови та статті радянських лідерів свідчать про важливість, яку влада надає реалістичним поглядам національного українського уряду.

Українські емігранти в Європі та Азії утворюють федерацію або Верховну Раду місцевих організацій в одинадцяти країнах, включаючи таким чином майже 80% усіх вигнанців. Поступові конгреси цієї організації, останній з яких відбувся в Празі в 1934 році, чітко показали палку підтримку ідей і дій уряду у вигнанні.

Із 1932 року в самому Львові почався певний зсув у поглядах. Раніше вся увага політиків Східної Галичини була зосереджена на Польщі та її політиці щодо меншин; навіть помірковані сили мали досить неясне ставлення до радянської України. Існувала навіть течія, яка покладала певні сподівання на радянську владу в її боротьбі проти Польщі. Однак після 1932 року, а особливо в 1933 році, громадська думка в Галичині, зберігаючи опір польській політиці всередині країни, взяла відкрито ворожу позицію стосовно Москви. Два факти голод в Україні влітку того ж року.

Скрипник був однією з найвідоміших постатей серед комуністів України, відомий як старий більшовик, друг Леніна та одночасно людина, яка підтримувала, або принаймні надавала певну свободу українському націоналізму. Але Сталін делегував своєму alter ego, Постишеву, росіянину, посаду секретаря Комуністичної партії України, і цей чоловік став її диктатором, проводячи безжальну боротьбу проти всіх тих комуністів, які, на його думку, були лише націоналістами в маскуванні. «Чистки» партії, звільнення, арешти, депортації та смертні вироки тероризували населення. Скрипник також став об'єктом нападів, і, не бажаючи поступатися, застрелився.

Іншим вирішальним фактором для галицької громадської думки став жахливий Голодомор 1933 року. Жахливі листи, що надходили з радянського кордону, розповіді тих, хто зміг перетнути кордон, шокували всіх. «Голод», говорили на всіх сторонах, «є результатом навмисної політики радянського уряду. Москва прагне до фізичного знищення та ослаблення українського народу. Москва – справжній ворог.» У Львові був створений комітет допомоги жертвам радянського голоду, а українські депутати в Польському сеймі приїхали до Женеви під час 14-ї

сесії Ліги Націй, і провели спільну акцію з делегатом українського уряду в еміграції та представниками Буковини й інших українських організацій. Було створено спільний фронт для боротьби з голодом.

Так само в 1934 році протест проти вступу СРСР до Ліги Націй був поданий усіма українськими організаціями в Європі та Америці, і в Женеву надійшли сотні телеграм та листів. Найважливішими були меморандум уряду у еміграції та протест українських депутатів Східної Галичини.

Уряд в еміграції продовжує залишатися центром українських зусиль для визволення від Москви, а депутати є головними захисниками української справи в Польщі. Офіційної угоди між цими групами немає, але до можливого скликання Всеукраїнського конгресу існує моральне зобов'язання, і безсумнівно визнається, що ключ до українського питання знаходиться в Києві. Без відмови від захисту українських прав у Польщі, Румунії та інших країнах, основні зусилля повинні бути зосереджені на головному завданні нинішнього покоління – досягненні незалежності та відокремленні Великої України від Москви.

Це резюме не буде повним без згадки про групу, яка вважає пана Скоропадського спадковим гетьманом України. Однак його прихильники не тільки незначні за чисельністю, але й переважно пасивні: за чотирнадцять років вигнання їхня єдина реальна діяльність полягала в публікації огляду англійською мовою в 1932–33 роках, і ця діяльність наразі припинена.

Велика частина нації підтримує принцип, який був сформульований українським урядом в екзилі, зокрема його головою Андрієм Лівицьким: це принцип зв'язків і порозуміння між усіма партіями – демократичними, монархістськими, соціалістичними та фашистськими – для визволення країни від московського контролю. Лише вільна Україна надасть народу право вибирати свою форму правління. Тим часом доцільно уникати передчасних дискусій, які можуть лише зашкодити перспективам визволення.

Олександр Щульгин

The Slavonic and East European Review, Vol. 13, No. 38 (Jan., 1935), pp. 350–362 Published by: the Modern Humanities Research Association and University College London, School of Slavonic and East European Studies Stable

URL: <http://www.jstor.org/stable/4203004>.
Переклад із англійської мови Ольги Чаус.

ГЕРОЇ ТА ЮРБА*

Відзначення тридцятиліття трагічної смерті головного отамана Симона Петлюри проведено було в Парижі 25–27 травня цього року грандіозно: величава кількість делегацій з усієї Франції та з-за кордону; невидана ще в Парижі маса українців, що разом зібрались на цвинтарі, а після на академії, справляла велике враження. Ясно, що за ці тридцять років не тільки не ослабла слава Петлюри, а безмежно збільшилась, він став символом нашої державності, символом героїчного спротиву України супроти свого ворога.

І ці враження викликають у мене різні думки.

Герої та юрба... Скільки про це писалося та й буде писатися. Я сам належу до тих істориків, що не думають, наче б то все вирішують герої. Життя людське теж має свої закони, хоч далеко не абсолютні, часом проблематичні. Але людина – *homo sapiens* – прагне пізнати як закони природи, так і закони людського життя. Прагне пізнати, щоб по можливості вжити їх на свою користь. В природі, щоправда, панують і стихії, перед якими людський розум безсилий. Але разом з тим скільки законів фізики чи хемії люди змогли зрозуміти і перемогти. На цьому базується вся сучасна дивовижна техніка: електрика, радіоактивність, нарешті життя атомів – все стало знаряддям у руках людини.

І в людському житті герої прагнуть у своїх чи загальних інтересах використати закони. Людська воля – лишається великим фактором історії. Людина мусить розуміти існування «необхідности» в житті, але вона прагне до свободи, прагне до боротьби з цією «необхідністю». І в філософсько-історичній книжці, яка має, сподіваюсь, незабаром вийти французькою мовою, я перефразую відому формулу Маркса, говорячи: **«Вся історія людства це боротьба свободи проти необхідности»**. Боротьба, в якій рідко коли сам герой зовсім вільний, боротьба, в якій не раз він буває переможений. Але це не значить, що ми мусимо схилити голови перед перешкодами, стати фаталістами... Ні, та людина, той народ, що має тверду волю, кінець-кінцем може перебороти найтяжчі перешкоди і перемоги.

Таку волю виявив Петлюра, і за ним на шлях боротьби стала вся наша нація, Україна обрала його своїм героєм. Інші країни теж знали героїв. Згадаємо для прикладу Клемансо в першу світову війну та Черчіла – в другу. Обидва були безстрашні, обидва в найтяжчих умовах не розгубилися, не втратили віри, обидва виявили нелюдську енергію, яка передавалась усьому їхньому оточенню, всій їхній нації... І обидва були блискучими переможцями.

Чи можна це сказати за Петлюру?...

Після довгих тяжких боїв супроти всесильного ворога, після тяжких злиднів, яких зазнала його героїчна армія, та й він сам з нею, без зброї, без союзників, він перейшов на чужу землю і покінчив своє життя на еміграції від зрадливих пострілів підісланого Москвою напівбожевільного дегенерата.

Однаке Петлюра став символом великого державного відродження України.

Чому саме він? – Нині все приписують Симонові Петлюрі, наче б не було жодних інших діячів України (яка б це була бідна нація). Я сам чув одного молодого промовця, який казав, що «Петлюра створив Українську Народну Республіку». Я читав, що він створив і Революційну Українську Партію (РУП), яка в своїх трансформаціях відіграла таку велику роль в часи революції. Все створив Петлюра, навіть закон про національно-персональну автономію, таку вигідну для наших меншин.

Але хто знає те, що було 1917–1918 рр., і те, що було раніше, розуміє, що ми мали й інших великих діячів України, які багато зробили для неї. Герої, обранці юрби, які дійсно щось створили чи тільки покрили своїми іменами зроблене іншими, відкидаючи у тінь забуття всіх тих, що своєю працею сприяли їхній славі. Такими героями 1917 року, з іменами яких зв'язане, та й мусить бути зв'язане, створення української держави, були Михайло Грушевський та Володимир Винниченко. Так само не Петлюра був головним організатором РУП (не знаю, чи від самого початку він був у тій організації), а Дмитро Антонович. Нарешті, в 1917 році, крім військових справ, Петлюра нічим іншим не займався та в усякому разі не законом про національно-персональну автономію

(далеко не досконалим!), створеним міністром національних і закордонних справ.

Нечуваної слави зазнали в 1917 році Грушевський і Винниченко. Особливо Грушевський, якого скрізь, де він з'являвся, зустрічали грандіозними оваціями. Дійсну та надзвичайну роль його ніхто не може відкинути. Я не раз був у гострій опозиції проти Грушевського, а тому мої слова не можуть мати й підозріння особистої прихильності.

І все ж цих героїв свого часу цілковито перевищив Петлюра. На початку, в травні 1917 року, коли він приїхав до Києва, він був відомий тільки в тісному колі людей. Але літом 1917-го і восени він уже мав велику популярність і міг конкурувати з Винниченком. Все ж це ще не початок слави: легенда про Петлюру народилася в час, коли **від слів він перейшов до діла**; коли він, абсолютно **цивільна** людина, надів шинелю та з рушницею в руках пішов у бій; коли, перемагаючи природний людський страх, він спокійно під кулями, здобуваючи Арсенал, ходив перед військом із своєю незмінною цигаркою в зубах. Він із своїми козаками опинився у брудних вагонах... Він навчив українця битися за Україну, за свою державність...

Чого б варті були всі ті великі досягнення 1917 року, здобуті українським урядом з Грушевським і Винниченком, коли б за нашу державність не постала збройна сила?!

Так, умови були несприятливі. Боротьба була майже безнадійна. Петлюра та його армія – були «лицарями абсурду», але цей «абсурд» навіки закріпив в українських серцях наші універсали та проголошення Української Народної Республіки.

В цьому основа сучасної слави Петлюри. Але була й друга якість у Петлюри, яка сприяла створенню авреолі навколо нього: в той час як Грушевський у лиху годину завагався, а Винниченко прямо та невдало спробував піти у ворожий табір (хоч потім під старість цілком зрозумів свою «помилку») – Петлюра ніколи не збочував із своєї лінії: завжди стояв на засадах демократії та лібералізму, завжди лишався **непримиримим** ворогом московського більшовизму, завжди та до самого кінця лишався **вірним прагненням наших українських поколінь** до державності та через

неї до свободи, завжди лишався вірним прагненням наших українських поколінь до державности та через неї до свободи, завжди лишався вірним своїй міжнародній орієнтації, шукаючи підпори в західних державах – у Франції та Англії. Стратег, що вічно міняє пляни, завжди програє. А той, хто додержується раз поставленого завдання, мусить перемогти – як не сьогодні, то завтра, як не за свого життя, то по смерті... Ці твердження для всіх діячів добрі, а для переможених сьогодні – це їхні завдання, а поступки, компроміси – це діло «реальної» практичної політики, до якої нам ще далеко.

Ось у цій стійкості Петлюри, в його волі до дії, в його військовим героїзмі розгадка його слави. Були ще й інші прикмети у нього: непохитне розуміння свого обов'язку, горіння своєю справою, вміння підійти до людини як простої (в цьому цього ніхто не перевершив), так і до найбільш складної. Не було йому коли на Україні, серед жахливої анархії, розвинути свої державні думки, і про них з живих може найбільше знаю я – з наших довгих розмов у Парижі, за останній рік його життя...

Петлюра не виявив і не міг серед жахливих обставин 1919 року виявити тих організаційних здібностей, що Клемансо або Черчил, не був він переможцем у матеріальному розумінні слова, але все ж він переміг тими якостями, про які ми згадували. В уяві українського народу він перевищив славою навіть отих двох великих мужів у їх власних народів.

* * *

Але статтю свою назвав я «Герої та юрба». Тому мушу ще декілька слів сказати про наш загальний. Рідко за життя наш український політичний діяч здобув собі загальне визнання. Але я згадував про овації на честь Грушевського в 1917 року. Зазнав їх і Петлюра, особливо в 1919 році: на коліна падали перед ним люди... Але настав час еміграції та матеріальної поразки... Люди стали шукати винуватого і винуватим був ... Петлюра.

Широкі маси людей, принаймні, на еміграції, відвернулися від нього. Більше того, не знаходили слів, щоб його очорнити... Біля нього лишилася тільки частина нашої еліти та частина вояцтва . В

Празі, тодішньому центрі українського життя, ми, вірні прихильники УНР і самого Петлюри, були більш як непопулярні.

І от пронеслася вістка про смерть Симона Петлюри... Негайно, впродовж кількох годин зібрався грандіозний мітинг і ad hoc створено було комітет для оборони його пам'яті. 102 організації вписалося до комітету, а мене, підозрілого «петлюрівця», одноголосно обрано головою та вислано представником на похорони до Парижу. Я сам не виходив з дива з приводу цієї радикальної зміни настроїв, а коли я приїхав до Парижу та оповів про це В. Прокіповичу, він з властивою йому суворістю (хоч був надзвичайно доброю людиною) відповів мені словами Пушкіна: «живая власть – для черни ненавистна, они любят умеют только мертвых...» Жорстокі слова, але я беру нині цю трансформацію, яка чим далі охоплює все українство, зовсім спокійно: ця змінливість цілком відповідає законам психіки народу, що так тяжко настраждався... І добре, що «юрба» зрозуміла свою похибку, що широкі кола громадянства відчули, чим був Петлюра. Патріотичне як і релігійне чуття не є абсолютною абстракцією. Церква без ікон порожня. Патріотизм без реальних постатей не зрозумілий для нас. Потрібен культ героїв, і добре, що їх має українське громадянство. Грандіозне свято пам'яті Петлюри в Парижі – це був вияв живого патріотичного чуття.

Що мене турбує – це убогість нашого визнаного пантеону... Поза Петлюрою визнаними героями є Коновалець, людина мужня, організатор сильної волі, та ще Чупринка, герої легендарного чину. Ще традиційно шануємо Шевченка, нині говоримо про Франка, часом згадуємо Лесю Українку. Але чи дійсно ми такі бідні на провідні постаті?... – Про багатьох забули, а інших... ганьбимо. Стало добрим тоном нищити великого патріота Драгоманова, хоч він, властиво, і ніхто інший, навчав усіх нас, і, безперечно, й самого Петлюру бути оборонцями української нації та державности (дарма, що ми мусимо модифікувати відповідно до часу його думки). Про Євгена Чикаленка, що був не тільки меценатом, а й душею всього нашого руху перед революцією, який на всіх нас разом з Симоном Петлюрою мав такий великий вплив, теж забули. Хто згадає Сергія Єфремова, лицаря безстрашного,

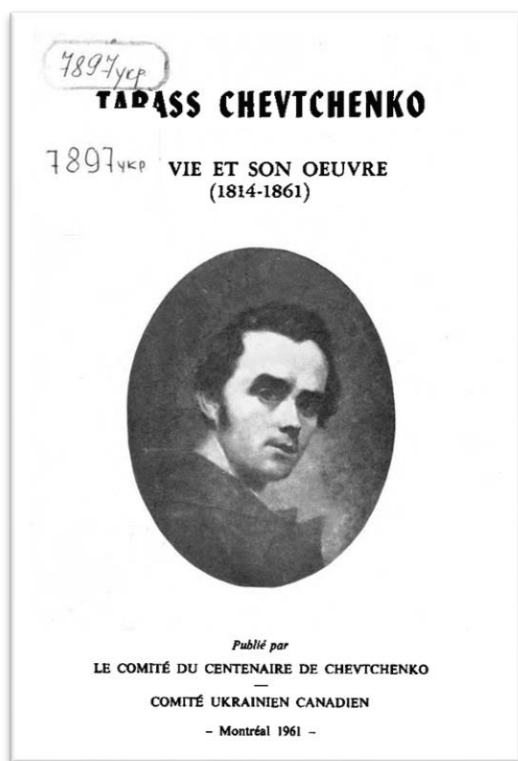
мого незабутнього політичного патрона?! Якщо Симон Петлюра є символом державности, то Єфремов є сумлінням нашого народу... Не буду перелічувати інших.

Запитаємо себе тільки, чи в інтересах того ж загалу не слід подумати про наш пантеон? Про живих згадувати тяжко, але мертві нікому конкуренції не роблять. Треба цих мертвих зробити живими, щоб жила сама нація. Це завдання не тільки політиків, але всіх культурних діячів.

Навіть тих, кого ми судимо, не мусимо забувати. Так, я сам осуджував те, що під кінець життя робив політично Грушевський, але певний, що без нього ми б не могли за такий короткий час здобути державу. Не можна забувати таку грандіозну постать цього організатора, історика, політика... що все своє багатотрудне життя віддав Україні... – «Кесареве кесарю...»

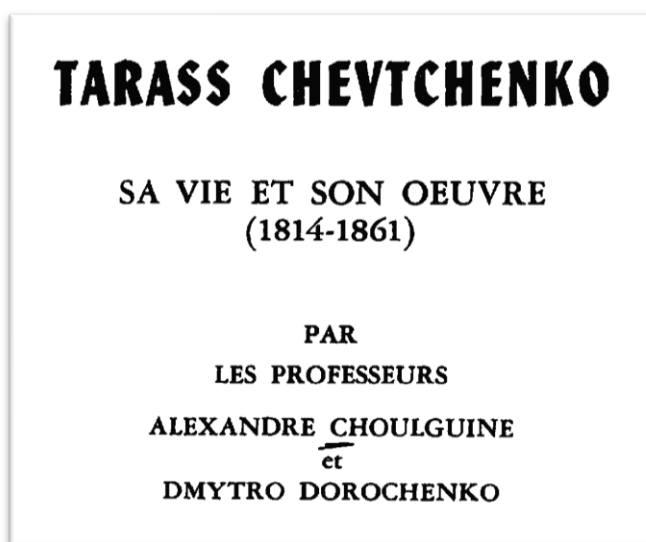
*Р .S. Ця стаття була написана Олександром Шульгиним до 30-х роковин від дня загибелі Симона Петлюри (25 травня 1926 року) і опублікована в українській літературній газеті – ч. 8 (14) 1956 року та передрукована в журналі «Віра», ч 2 (102) 2001 р. в США до 75-річчя смерті провідника українського народу.

ДИВОВИЖНЕ ЖИТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА⁵⁸

— «Історія мого життя — це частина історії мого народу». — написав одного разу Тарас Шевченко. Справді, вийшовши з глибинних верств своєї нації і зазнавши всі мінливі її перепетії, він відображає її життя і її болісну душу». Саме про цю трагічну сторону буття свого народу думав поет, пишучи своє речення. Очевидно, він не міг передбачити, що сьогодні, через 100 років після його смерті, ці слова будуть сприйняті в нескінченно ширшому значенні. Його життя — це частина історії України, сторінка в історії відродження України XIX–XX століття. Геніальний поет з даром пе-

редчуття і еволюції пов'язав у своїй творчості славу українську минувшину з баченням жалюгідної духовної руїни країни в середині минулого століття, а потім, «пробиваючи двері в майбутнє», він примусив здригнутися глибини національної душі, пробудивши народ, який співає сьогодні у своєму гімні: «Не вмерла України ні її слава, ні її воля». Батьківщину мало любити, нею треба *пишатися*; Шевченко викликав цю національну гордість, і він сам став предметом цієї гордості.

⁵⁸ TARASS SHEVTSCHENKO. Sa vie et son oeuvre (1814–1861). Par le professeur Alexandre Choulguine et Dmytro Doroshenko. Montre'al. Publie' par le Comite' du centenaire de Cevtchenko Comite' Ukrainien Canadien. 1961. 32 p.

Дмитро Дорошенко говорить про предтеч поета, але ми можемо додати, що після тих, хто прийшов йому на зміну, українська поезія й література настільки збагатилася цінними іменами й творами, що займає сьогодні почесне місце в духовному житті слов'янських народів.

Проте жодне інше ім'я не таке дороге українцям, як ім'я Тараса Шевченка, і сьогодні найсучасніші поети схилиються перед ним з повагою і навіть – з обожнюванням.

Не лише його творчість, а й життя, його трагічна доля, відображення долі України викликають цей вибух захоплення та віри. Дійсно, з усіх його поем, його життя є, мабуть, найбільшим і найпрекраснішим.

Шевченко народився 9 березня 1814 року в родині кріпаків, у селі біля Дніпра... У восьмирічному віці він втратив матір, а невдовзі помер і батько. Сирота, він був поміщений в школу завжди п'яного дядька, який мучив його, примушував працювати на себе, бив його і абсолютно не займався його навчанням. Проте Тарас, завдяки силі бажання і праці все одно вчиться читати і писати. Нещасливе існування тяжіє над ним і стає таким нестерпним, що одного разу він мстить: б'є, «скільки дозволяли його дитячі сили», казав він сам собі, п'яного господаря, і тікає в сусіднє село. Під захист художника, однак такого ж brutального, як і дядько.

Уже виявилось його покликання до малярства, але, розуміючи неспроможність художника-п'яниці дати йому серйозну науку, він знову тікає до іншого села, де жив майстер, відомий на весь край своїми іконами. Результат негативний: художник дивиться на руки маленького бродяги і робить остаточний висновок: нічого доброго не буде. Занепала духом через ці послідовні невдачі, дитина повертається до рідного села, лише прагнучи стати пастухом.

Проте його доля склалася інакше. Енгельгардт бере його на особисту службу. Господар кріпака Тараса переїжджає послідовно до Варшави, Вільна, нарешті до Санкт-Петербурга, де й оселився. Його ж «хлопець», обов'язки якого полягали в несенні сторожі в панському передпокої, супроводжував у цих мандрах.

Потяг до малювання переслідує Тараса. Скрізь, де може знайти, він шукає малюнки, краде олівець і таємно копіює ці посеред-

ні картини, які здаються йому довершеними, піднесеними. Одного вечора, підбадьорений відсутністю господаря, він запалює свічку і повністю захоплюється малюванням. Але несподівано приходить Енгельгардт, тягне його за вуха, повчає: хіба він не міг призвести до пожежі?!

Пани любили мати спеціалістів серед своїх кріпаків. Тому ще під час свого перебування у Варшаві, Енгельгардт віддає молодого Тараса в науку до Лампі, дуже відомого художника того часу. У Вільно він продовжує брати уроки, потім у Петербурзі його відсилають вчитися до ремісника-декоратора Ширяєва. Про це Тарас зберіг дуже погані спогади, тому що прикладне мистецтво його не задовольняло. Втомившись від прикрашання, він тікав з дому під час білих петербурзьких ночей і йшов до Літнього саду, відомий статуями, та малював. Український художник Сошенко побачив хлопця за роботою, зацікавився ним. Незабаром вони стають друзями, і Сошенко знайомить Тараса з великим художником, академіком Карлом Брюловим, який тільки він міг визнати незаперечний талант юнака. Брюлов хотів би прийняти його до Академії мистецтв, але Шевченко – кріпак, а туди можуть вступити лише вільні люди. Проте нові друзі Тараса не втрачають надії, їх турбує доля свого протеже. До цієї справи долучається визначний поет російського романтизму Жуковський. Вони йдуть до Енгельгардта і домовляються з ним про ціну викупу його кріпака. Тоді Жуковський просить Брюлова написати його власний портрет, який буде виставлений на аукціон. Портрет Жуковського, наставника сина імператора Миколи I, купує родина царя. 2500 рублів виграно, Тарас Шевченко вільний (1831).

Його неймовірна радість навряд чи піддається опису. Тарас вступає до Академії мистецтв і стає улюбленцем Брюлова. Його талант, його техніка не запізнюються розвиватися, в душі – він вже великий художник.

Саме тоді його мистецтво стикається з іншим талантом: він поет, і поет своєю сліпучою ясністю затьмарить художника. Пізніше, на засланні, він напише в своєму щоденнику:

– «Наче дивом, я, гість убогого горища, посланий з нього в чудові салони Академії мистецтв. Але чи маю я право цим хвали-

тися? Чи маю я право сказати, що я знав, як скористатися наукою найбільшого художника світу?!... А втім я оселився в нього, точніше, в його майстерні... Але що я робитиму в цьому храмі мистецтв? Дивовижно! Важко сказати! Там я вже творив свою українську поезію, яка згодом лягла тяжким тягарем на мою нещасну душу. Так перед незрівнянними шедеврами Брюлова в серці я пестив і думав про сліпого менестреля України⁵⁹ і про таких кровожерливих «Гайдамаків»⁶⁰. В сутінках цього палацу я бачив жагучі (палкі, розпечені) степи України. Я бачив, як переді мною проходили наші старі гетьмани-мучні... Степ, укритий курганами, розгортав перед моїми очима свою неосяжність... Прекрасна, нещасна Україна, у всій своїй невинності... Її меланхолія поставала переді мною... Я поринав у ці думки, я не міг відвернутися від цього духовного бачення моєї України... Покликання! Це покликання надзвичайне! Я добре знав, що живопис був моєю професією, джерелом мого майбутнього існування, але замість того, щоб вивчати його глибокі таємниці під керівництвом безсмертного Брюлова, я віддався віршам, які ніколи не давали ані копійки, і які позбавили мене свободи!»

Він відчував покликання, точніше скажемо, приречення. Друзі знаходять у Тараса клаптики паперу з його написанням, читають їх, із захопленням дивуються. Перша його поетична збірка «Кобзар» вийшла 1840 року і справила величезне враження на українське суспільство.

Він писав у стилі народної поезії, на яку надзвичайно багата Україна і яка була глибоким джерелом його натхнення. Гармонійні й мелодійні вірші, що линули з-під його пера, мали незрівнянну силу й енергію. Але залишмо п. Дорошенку турботу говорити саме про творчість; підкреслимо разом з ним, що Шевченко до 1843 року перетнув свою кризу романтизму. Далека Україна з її славним минулим і нинішніми стражданнями була для нього оточена божественним ореолом. І пісня його виявилася могутнім

⁵⁹ Кобзар – сліпий менестрель, який співав старі пісні, граючи на бандурі.

⁶⁰ Гайдамаки – повстанці України, яким Шевченко присвятив свою найбільшу поему.

пробудженням, гарячим захопленням своєю країною і палкою любов'ю до всіх своїх пращурів і співвітчизників...

Влітку 1843 р. Шевченко *вирушає* в дорогу на Україну. Він вже знаменитий, двері всіх шляхетних українських домів гостинно відчинені перед ним. Він знаходить друзів, деякі з них залишаться вірними йому до смерті...

Але він обурений, глибоко обурений... Реальне бачення його України вбивчо вражає його уяву. Закріпачення селян, закріпачення його рідних братів, закріпачення всієї України і сон її самої створює на нього величезне і жахливо-болісне враження. Шевченко вже не був тим самим, колишнім, він був збентежений, засмучений, приголомшений... Його муза стала палаючою... Це був заклик до дії...

Чудовим пророчим чуттям він відчуває небезпеку, що загрожувє українській палістократії, і попереджає її. Але чи буде почутий його голос? Він уже передчуває жахи революції.

Та голос Шевченка губиться в безмежжі сплячого степу. Він викликає захоплення, але не порушує спокою: Україна продовжувала спати. Однак він передбачав, що одного дня зерно принесе плоди, що його слово підніме всю Україну, що народ згуртується навколо його імені і що його могила буде святиною, а день його народження національним святом... Поет не занепавав духом, але його гіркота велика, його страждання глибокі і трагічні. Сильна душа не дає себе перемогти, і три роки, що йдуть з 1843 по 1845 рік, становлять період апогею розвитку його генія, який перевернув в ньому все.

І він був почутий за життя. Закінчивши навчання в Академії в 1845 р., він оселився в Україні. Він невпинно малює пейзажі, малює замальовки історичних пам'яток, що викликають минуле. Незабаром стає викладачем малювання в Київському університеті.

Саме в цьому місті він познайомився зі своїми вченими друзями, Костомаровим, відомим істориком України: Кулішом, істориком, одночасно поетом і письменником, постаттю видатною і дуже складною; Гулаком, великим патріотом, а також деякими молодими людьми, захопленими його музою. Саме ця група вирішила за-

снувати «Братство святих Кирила і Мефодія», яке мало, спираючись на релігію та моральні заповіді, прагнути до створення слов'янської конфедерації, де Україна утворила б автономну державу. Вони прагнули скасування кріпосного права, вірили в торжество правди, вірили, що «просвіта народу зробила б чудо». Братство було таємним, але змовників викрили, заарештували і відправили до Петербурга 1847 року. Шевченка заарештували саме в день призначення на визначену посаду Київського університету.

В'язні, кинуті в підземелля Петропавлівської фортеці, після суворих допитів були в адміністративному порядку засуджені до заслання. Особливо жорстоко покарано Шевченка, чий вірші, спрямовані проти московського панування та царів, розкрила поліція – він був засуджений на службу простим солдатом в пустелях Середньої Азії.

Стати солдатом в часи Миколи I було катастрофою. Призовники були переважно кріпаками, які давали привід для невдоволення своїм панам. Вони 25 років залишалися солдатами, зігнутими під драконівською дисципліною... Матері плакали за синами, як за мертвими. Але бути відправленим до Туркестану, щойно завойованої країни, позбавленої будь-якого інтелектуального життя, було подвійним лихом для такої культурної людини, як Шевченко, і, що ще гірше, сам цар наказав заборонити засудженому писати і малювати...

Шевченко в супроводі охорони досить швидко доїхав до пустелі та Орської фортеці. У листі (дозволялося листування), адресованому в той час князні Варварі Рєпніній, він так описує своє спустошення:

«І тепер животію в киргизькім степу, в убогій кріпості Орській. Ви певно б розсміялись, якби тепер мене побачили. Уявіть собі незграбного гарнізонового салдата, розпатланого, неголеного, з величезними вусами – це й буду я... Смішно, а сльози котяться... що маю робить? Така воля Божа! Либонь, мало я страждав у моєму житті! Та й то правда, що колишні мої страждання проти теперішніх були то сльози дитячі. Гірко, нестерпно гірко! І при всьому цьому лихові мені якнайсуворіше заборонено щобудь рисувать і писать (окрім листів), а тут так багато нового, –

киргизи такі мальовничі, такі оригінальні та наївні, самі під олівець просяться... Дурію, на них дивлячись. Місцевість тут невесела, одноманітна: убога річка Урал і Ор, голі сірі гори та безкрайний степ киргизський. Іноді степ оживлюють бухарські каравани на верблюдах, що колихаються далеко, як хвилі морські й життям своїм подвоюють нудьгу»⁶¹.

Єдиною розрадою для Шевченка є рідкісні листи, які він отримує від найвірніших друзів. Ті, які надсилає йому княжна Рєпніна, – найбільша його радість. Його стосунки з нею впливають із найчистішої та найглибшої взаємної дружби. Князь Рєпнін, батько дівчини, був великою постаттю того часу; колишній генерал-губернатор (1813) Саксонії, згодом він був наділений такою ж владою в Україні, мав ідею відновити старе українське козацтво... Ця ідея була причиною, яка змусила його піти у відставку. У нижній частині великого парку його власності в Яготині (Полтавської губернії) стоїть будинок, що гостинно відчинив свої двері колишньому кріпакові – великому поетові – Тарасу Шевченку, якого княжна Варвара обожнювала. Вони гуляли разом, і під час цих прогулянок між ними відбувалися глибокі розмови на літературні та моральні теми... Вони обоє були глибоко релігійними., оживленими чудовою вірою... У час страждань на заслання відображення їхніх розмов знаходимо в листах Шевченка.

«Ось уже тринадцятий день читаю Ваш лист, на память вивчив, а сьогодні тільки знайшов час і місце (в казармах) одповісти Вам, найдобріша й найблагородніша Варваро Миколаївно. Я неначе від сну тяжкого прокидаюся, коли лист од кого-небудь, що мене не відцурався, дістану, а Ваш лист переніс мене з темних казарм до мого рідного краю і до Вашого прекрасного Яготина. Яка чудесна насолода – уявляти собі тих, що згадують про мене, хоч їх і дуже мало! Щасливий, хто й малим задовольняється... І я тепер до найщасливіших належу. З Вами розмовляючи, святкую 25 лютого не бучно, як

⁶¹ *Примітка перекладача* – я не стала перекладати з французького тексту уривок з листа Шевченка. Уривок Шевченка взятий з видання українською мовою, яким користувався Олександр Шульгин: Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 14 т.] / Т. Шевченко. 2-ге доповнене. видання. Чікаго : Вид-во М. Денисюка, 1959 – 1963. Т. 10: Листи/ за ред. Павла Зайцева ; з допов. В. Міяковського. 1960. 404 с. : іл. С. 39.

то колись бувало, а тихо-тихесенько, та так весело, як не святкував ніколи, – і за цю велику радість дяка Вам і Г[лафірі] Іванівні.»⁶²

Далі він довіряє їй свої релігійні почуття:

«28 лютого. Вчора я просидів до ранку... Якесь невідоме почуття охопило мене. Перед благовістом до заутренні, я згадав слова Того, Хто був розіп'ятий за нас, і знову відчув себе ожившим, пішов до заутренні і молився так радісно, чисто, як, може, ніколи раніше. Зараз я говію і сьогодні приєднався до святих таїн – і бажав собі, щоб все моє життя було таким же чистим і чудовим, як цей день! Якщо у Вас є книга першого чи другого видання Фоми Кемпейського «Про наслідування Ісусу Христу», переклад Сперанського, надішліть мені, заради любові до Бога!»⁶³

Шевченко ще кілька разів повертається до твору святого Фоми і висловлює глибоку радість, коли містичний твір нарешті опиняється в його руках. Іншим друзям він писав про Шекспіра, Одиссею; кілька разів просив книги Гоголя, свого великого земляка, яким він захоплювався, хоч той і зрікався рідної мови... На цю тему він дискутує, свариться з княжною Варварою і дуже радіє, коли дізнається, що його подруга змінила свою думку про Гоголя. «Кожен день, проведений у Яготині, зараз повертається до мене як незабутній спогад. Колись лише легка тінь осіяла мене, але Ваш останній лист розвіяв усі непорозуміння... Ваша теперішня думка про Гоголя наповнює мене радістю! Його творчість безсмертна».

Крім того, обидва письменники доповнюють один одного. Вони є відображенням душі України. Гоголь представляє його

⁶² *Примітка перекладача* – я не стала перекладати з французького тексту уривок з листа Шевченка. Уривок Шевченка взятий з видання українською мовою, яким користувався Олександр Шульгин: Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 14 т.] / Т. Шевченко. 2-ге доповнене. видання. Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1959. 1963. Т. 10: Листи/ за ред. Павла Зайцева ; з допов. В. Міяковського. 1960. 404 с. : іл. С. 47.

⁶³ *Примітка перекладача* – я не стала перекладати з французького тексту уривок з листа Шевченка. Уривок Шевченка взятий з видання українською мовою, яким користувався Олександр Шульгин: Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 14 т.] / Т. Шевченко. 2-ге доповнене. видання. Чикаго: Вид-во М. Денисюка, 1959-1963. Т. 10: Листи/ за ред. Павла Зайцева ; з допов. В. Міяковського. 1960. С. 48.

глузливу дотепність і вивірений гумор, а Шевченко – невичерпне джерело ліризму. «Ти смієшся, а я плачу», – сказав Тарас, звертаючись до Гоголя.

Серед російських письменників, твори кого Шевченко найбільше просить своїх друзів надіслати – це Лермонтов. Про Пушкіна він не говорить ані слова, і нам здається, що вони не були вродженими. З іншого боку, йому подобається Адам Міцкевич. Він також просить, щоб надіслали йому старий літопис України, і безмежна його радість, коли він отримує працю свого друга Куліша з історії своєї України...

Ностальгія поета величезна, вона проявляється в усіх його віршах того часу, які, попри всі заборони, він пише таємно. Щоб обдурити одноманітність вигнання, він також благає друзів прислати йому необхідне для *малювання*, і малює, незважаючи на всі заборони. Його «злочин» розкривають... Карають, садять в карцер (в'язницю). Потім на півтора року він зовсім зникає з видноколу своїх друзів: він перебував в експедиції до Аральського моря, куди пошта прибувала лише двічі на рік, а для арештованого солдата – ніколи.

Проте всюди можна зустріти добрих чоловіків і жінок. Шевченко мав духовне сяйво, яке приваблювало людей і робило його центром їхнього поклоніння. Поряд із звірями, які його катували, він знаходив друзів серед тих, хто був повинний за ним наглядати. Він також зав'язав міцні дружні стосунки з поляками на засланні, які дуже цінували його поетичну творчість... Але найбільше зворушили й піднесли його зустрічі з земляками... Якою була його радість почути меланхолійну пісню з України в цій середньоазіатській пустелі! Простий солдат дарував йому цю радість, і на цілі ночі вони зустрічалися таємно і співали...

Минають роки...

Імператор Микола I помирає, і з нагоди вступу на престол його сина Олександра II дається широка амністія. Але про Шевченка забувають. Він клопочеться: бодай дати йому право писати й малювати, звертається до своїх друзів у Петербурзі і особливо до графині Анастасії Толстої. Усі вони працюють на нього, і тому 1-го січня 1857 року він отримує листа від графині Анастасії, яка

повідомляє йому чудову новину: він буде вільний. З яким ентузіазмом він відповідає, дякує їй, видно з листа: «Сестро, нехай Тебе Бог береже! Ти незрівнянна! Як я можу Тобі віддячити? Ти здивувала (оживила, відродила) мою охоплену смутком душу! Я посилаю сльози у Твоє благородне серце, сльози безмежної вдячності!» Він щасливий, він безмежно радіє, він все ще згадує про свої страждання, але більше не скаржиться на них; його мучеництва облагородили його: «Данте Аліг'єрі лише вигнали з рідної країни, йому не заборонили ні писати своє «Пекло»*, ні співати свою «Беатріче», але я... я був у тисячу разів нещасніший, ніж флорентійський вигнанець. З іншого боку, я тепер найщасливіший серед щасливих смертних. Сьогодні і тільки сьогодні я пройнятий словом Євангелія і маю віру: «Я люблю Тебе щоб Ти карав мене.» («Тебе караючого, в Твоїх карах»). Лише сьогодні я молюся і щиро дякую Йому за безмежну любов, яку Він має до мене, і за випробування, які Він мені послав. Він очистив і укріпив моє бідне хворе серце. Він прибрав з моїх очей призму, через яку я дивився на людей і себе самого. Він навчив мене любити ворогів і тих, хто нас ненавидить. Цьому нас не може навчити жодна школа, окрім школи страждань і медитації. Сьогодні я відчуваю себе християнином, якщо не ідеальним, то принаймні без докорів»

Якщо швидко ув'язнюють, то звільняють із розпачливою повільністю: Шевченко мав чекати формального наказу про своє звільнення до серпня 1857 року... Десять років заслання й страждань не здалися йому такими довгими, як ці сім місяців очікування. Щоб обдурити час, він пише Щоденник, куди протягом лише одного року записує свої думки, свої почуття, свої враження. Якщо його листи є суттєвим доповненням його поетичної творчості, то його інтимний Щоденник, у якому виявляється вся шляхетність його душі, вся глибина його любові до України, вся вірність його дружби, весь інтерес, з яким він ставиться до речей навколо нього, його Щоденник є незрівнянним людським документом.

А втім все стається: у серпні 1857 року Шевченко нарешті на волі. Спочатку він пливе до Астрахані, потім у цьому забутому місті, один, нікого не знаючи, блукає... Але цього разу його самотність триває недовго... 15 серпня запис у його щоденнику зміню-

ється... Це його друзі з України, які писали йому, впізнали його в Астрахані і влаштували свято зустрічі...

« Я зустрів свого колишнього магістра з Київського університета, найдорожчого, найулюбленішого з наших поетів», – написав Іван Клопотовський в «Журналі» Тараса Шевченка. – Я знову знайшов його з величезною радістю в цій далекій країні, я знову знайшов його як батька, як найкращого друга; і я мав щастя прожити біля нього ці кілька днів.»

– «...Пам'ять про цю зустріч ніколи не зітреться з мого життя», – додає ще один шанувальник Степан Незбитовський, а Федір Челстов завершує свою тираду такими словами: «Я дякую Богу, що дозволив бути з ним».

До українських імен додаються польські та російські імена. Шевченко, який вважав себе забутим усіма, був вражений таким ентузіазмом невідомих людей. Двері до безсмертної слави відкриваються перед ним.

Його приймають в будинку Сапожнікова, друга по Санкт-Петербургу, що живе в Астрахані, дуже багатій людини, який влаштовує банкети на його честь. Сапожніков, який також від'їжджає на північ, пропонує Шевченкові комфортабельну каюту на своєму пароплаві, а Тарас, який уже купив скромний квиток за п'ять карбованців, повертається до товариства з проханням віддати його бідному подорожньому. Друзі приєднуються до жесту поета і на його честь також купують чотири квитки для бідних.

Його подорож розгортається як апофеоз. На зупинках привітати його приходять невідомі друзі... Величезна річка дарує відпочинок... Він би хотів використати дорогу, але гарне товариство, книжки, газети, які він ковтає, заважають йому працювати. Ласкаве неробство...

З Нижнього Новгорода він мав намір негайно їхати до Петербурга, щоб подякувати своїй покровительці, графині Анастасії Толстій, знову побачити Академію та всіх своїх друзів... Але наказ змусив його чекати нового дозволу. Він, звичайно, цим засмучений, але Нижній Новгород – не пустеля. Його швидко оточило багато друзів. Його листування активно. Він пише портрети,

заробляє гроші. Дуже багато читає, він цікавиться всім, що відбулося в його відсутність.

Старі друзі чекають його з нетерпінням. Старий Щепкін, найбільший і знаменитий артист московського театру, не вагаючись, зробив спробу подолати труднощі зимової подорожі з Москви до Нижнього Новгорода в той час, коли ще не існувало залізниці, щоб побачити свого друга Шевченка. Він набагато старший за поета. Доля одного – на початку їх життя – нагадує долю другого українця, кріпака, викупленого батьком нової української літератури, Іваном Котляревським. Згодом вони подружилися. Артист знає творчість Шевченка напам'ять і його захоплення ним безмежне. Неможливо описати радість Тараса при повідомленні про приїзд Щепкіна. Все місто долучається до цієї радості, і славить великого митця, а з ним і поета далекої України...

Нарешті отримано дозвіл залишити Нижній-Новгород. У Москві, потім у Петербурзі Шевченко розуміє, що з ним поводяться як з героєм. Його минулі страждання не зламали його бажання жити і боротися. Його ідеї змішалися, його ненависть до гноблення стала загальною. Російське суспільство, колись холодно і навіть вороже зустріло його поетичну творчість, вітає і захоплюється поетом.

Нарешті він має можливість подякувати графині Толстій. Українські друзі в Петербурзі оточують його, святкують, влаштовують на його честь бенкети. Він працює в Академії, оприлюднює свої нові твори та твори заслання, написані таємно.

Проте він хотів би оселитися в Україні... Він залишає Санкт-Петербург у напрямку країни своєї мрії. Там він хотів би придбати невеликий маєток, можливо, одружитися... Доля поета суворая... Якщо душа не була подолана стражданнями, то тіло тим часом захворіло: воно насолоджувалося своєю свободою лише три з половиною роки. 10 березня 1861 року, саме в день свого 47-річчя, Тарас Шевченко помер у Петербурзі... Вірні його заповіту друзі перевезли тіло поета в центр України і поховали на горі, що височить над Дніпром, і звідки видно – як він і хотів – бурхливу річку й безкрайні степи...

Переклад з французької Олени Леонтович

Іменний покажчик

- «Беатріче», с. 127
«Братство святих Кирила і Мефодія», с. 123
«Кобзар», с. 121
«Пекло», с. 127
Австро-Угорська імперія, с. 41, 54
Австро-Угорська Україна, с. 16 39-41
Агрономічний з'їзд, с. 36
Адам Міцкевич, с. 126
Академія пластичних мистецтв, с. 23, 121, 130
Андрій Лівичий, с. 111
Анрі Берр, с. 82, 90
Антонович Володимир, с. 23
Біла Росія, с. 61
Більшовики, с. 39, 58-59, 100
Богдан Хмельницький, с. 31, 103
Боровиковський, с. 23
Брюлов Карл, с. 94, 121-122
Буковина, с. 17, 25, 32, 40-41, 111
Буржуазія (українська), с. 91
В. Міяковський, с. 124-126
В. Прокопович, с. 117
Василенко Микола, с. 23
Велике Герцогство Литовське, с. 31
Велике Герцогство Люксембург, с. 74
Велике князівство Київське, с. 30
Верховний Комісар у справах біженців, с. 6, 47-49, 52, 68, 70-71, 73,
Верховний Комісар, с. 49, 52, 65, 72, 73
Вибори, с. 34-35, 38-40, 106
Відсутність держави (української), с. 91
Внутрішні справи Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 75-76
Волинь, с. 107, 109
Волков Федір, с. 23-24, 33
Володимир Винниченко, с. 9-10, 22, 114-115
Габріель Тард, с. 83
Габсбурги, с. 25, 41
Гайдамаки, с. 94, 121
Галицька Держава, с. 30
Галицький парламент, с. 40
Генерал Фрунзе, с. 107
Генеральна асоціація українських товариств у Франції, с. 67
Генеральна рада Союзу об'єднань українських емігрантів у Франції, с. 74
Генеральний секретар Вищої ради українських емігрантів, с. 49
Генеральний секретар, с. 71
Генеральний Секретаріат, с. 58, 70-71,
Географічне Товариство Російської імперії, с. 24
Гетьман Мазепа, с. 31, 47, 103

- Гетьман Павло Полуботок, с. 45
- Гоголь Микола, с. 92, 95, 126
- Головна Вища Рада української еміграції, с. 46
- Голодомор, с. 110
- Графиня Анастасія Толста, с. 127, 129-130
- Громада, с. 79, 80-82, 92
- Громадянин Української Радянської Соціалістичної Республіки, с. 60, 75-76
- Громадянство, українське, с. 49, 54-56, 117
- Грушевський Михайло, с. 9-10, 23-24, 92, 114-116, 118
- Гулак Михайло, с. 123
- Гумпльович, с. 88
- Данило (король), с. 31, 45
- Демократичне республіканське Об'єднання у Празі, с. 67
- Демократичне самоврядування, с. 38
- Дмитро Антонович, с. 23, 114
- Дмитро Дорошенко, с. 12, 14, 119, 122
- Драгоманов Михайло, с. 23, 33, 39, 92, 117
- Друга книжка (Шульгина), с. 91
- Думи, с. 16. 33-34, 38
- Дюркгейм Еміль, с. 78-86, 88-89
- Енгельгардт Павло, с. 120-121
- Євген Чикаленко, с. 117
- Єфименко Олександра, с. 23
- Житецький Павло, с. 23
- Жуковський Василь, с. 121
- Журнал "Віра", с. 12
- Закон "земля - народу", с. 29
- Закон (угода) про правовий статус біженців, с. 65, 68
- Закон Про громадянство, с. 7
- Законний уряд України, с. 99
- Залеський Август, с. 46, 71
- Західноукраїнська Республіка, с. 107
- Збірник першої Асамблеї Ліги Націй, с. 55, 58, 66
- Земства, с. 35, 38
- Іван Клопотовський, с. 128
- Іван Котляревський, с. 21, 130
- Іван Франко, с. 22, 24, 82, 117
- Ідея єдиної Франції, с. 91
- Ідея національна (українська), с. 93
- Індивідуальний геній, с. 93-94
- Іполіт Тен, с. 94
- Карл Брюлов, с. 91, 121-122
- Київська держава, с. 20
- Київський університет, с. 123, 128
- Кирило та Мефодій (товариство), с. 33, 123
- Клемансо, с. 114, 116
- княжна Варвара Рєпніна, с. 124-126
- Князь Рєпнін, с. 125
- Колективізація, с. 102-103, 107
- Колективна воля, с. 78, 92

Комісаріат внутрішніх справ
Української Радянської Соціалі-
стичної Республіки, с. 75-76

Комуністична партія, с. 60,
100

Коновалець Євген, с. 117

Конституційний режим, с. 34

Кооперативний рух, с. 36-37

Корш Федір, с. 19

Косенко І., с. 49

Костомаров Микола, с. 23, 32-
33, 123

Коцюбинський Михайло, с. 22

Кримський Агатангел, с. 23

Куліш Пантелеймон, с. 32,
123, 126

Лазаревський Олександр,
с. 19, 23

Лампі, с. 120

Лаппо-Данилевський Олек-
сандр, с. 19

Лемберг (Львів), с. 24, 25

Ленін, с. 100, 106, 110

Леонардо да Вінчі, с. 94

Леонтович Олена, с. 13-14, 45,
76, 95, 130

Лермонтов, с. 126

Леся Українка, с. 117

Лисенко Микола, с. 22

Лист (листи професора Шуль-
гина), с. 71-72

Ліга Націй, с. 6, 7, 12, 44, 55,
57, 58, 60-62, 65, 67, 70-72

Літературна газета «Українсь-
ка літературна газета», с. 12

Лубни, с. 35

Лугано, с. 47, 71, 72

Мазепа Іван, с. 31, 47, 103

Мазяр Роман, с. 14

Мазяр Тарас, с. 12, 14

Масові рухи, с. 95

Матченко Віктор, с. 14

Машинопис (доповіді Шуль-
гина), с. 95

Микола I (імператор), с. 121,
124, 127

Михальчук Григорій, с. 23

Михальчук Костянтин, с. 23

Мікель Анжело, с. 94

Мілюков Павло, с. 34, 43

Міністр закордонних справ
Польщі (Залеський Август), с. 71

Міністр закордонних справ
УНР, с. 45

Московська агресія, с. 98

Нансен Фритьоф (Нансен
Фрітьоф), с. 6, 12-13, 44-47, 49

Нансенівський паспорт, с. 6,
50, 51, 65, 72, 75-76

Наукова Академія, с. 25

Наукове Товариство (Київ,
Лемберг), с. 24-25, 35

Націоналізм (український),
с. 107

Національна Рада (ЗУНР),
с. 41

Національний дух, с. 30, 33, 40

Національний з'їзд, с. 37

Національний підйом, с. 35

Національний рух, с. 8, 23, 33,
77, 89, 90, 91-95

- Національність, с. 7, 45, 51, 54, 59-60, 63, 66, 67, 73
- Незалежність України, с. 98, 103
- Овсяннико-Куликовський Дмитро, с. 19
- ОГПУ, с. 101, 104
- Огризко Володимир, с. 13
- Олександр II (імператор), с. 127
- Олександра Єфименко, с. 23
- Олес (Кандиба Олександр), с. 22
- Османська імперія, с. 62, 67
- П'ятирічний план, с. 103, 105
- Павло Зайцев, с. 124-126
- Пам'яті Шевченка, товариство (Лемберг), с. 24
- Партизанська війна, с. 98
- Перетц Володимир, с. 24
- Петра I, с. 47
- Петров Микола, с. 24
- Питання національне, с. 36, 90
- Піскун Валентина, с. 11
- Повне видання творів Тараса Шевченка, с. 14, 124-126
- Подрига Володимир, с. 12-14
- Політична ідея (українська), с. 97
- Політична прагнення України, с. 97
- Полуботок Павло, с. 45
- Потебня Олександр, с. 87
- Правовий статус біженців, с. 65
- Працьке Демократичне республіканське Об'єднання, с. 67
- Просвіта, с. 24, 26, 35, 123
- Пушкін, с. 117, 126
- Рада Ліги Націй, с. 66
- Радянська влада, с. 11, 59, 60, 104, 107
- Радянська Україна, с. 99
- Раппальський договір, с. 59
- Революційна Українська Партія (РУП), с. 114
- Революція, с. 34-36, 38, 60, 85-86, 88,
- Резолюція, с. 8, 36, 58, 69, 70, 71
- Рейхсрат, с. 41
- Російська імперія, с. 31, 42, 54, 61
- Рудницький Степан, с. 24
- Румянцев (граф), с. 32
- Руссо Жан-Жак, с. 80-82
- Самодержав'я, с. 91
- Сапожников, с. 129
- Селянський з'їзд, с. 37
- Сергій Єфремов, с. 24, 92, 117-118
- Симон Петлюра, с. 9-10, 59, 108-109, 114-118
- Скоропадський, с. 111
- Скрипник, с. 110
- Смаль-Стоцький Степан, с. 23
- Соболевський Олексій, с. 19
- Сорокін Пітірим, с. 82
- Сошенко Іван, с. 121
- Союз малих підприємств, с. 36
- Спенсер, с. 82-83

- Сперанський, с. 126
 СРСР, с. 6, 7, 24, 56, 60, 66, 75-76, 97-98, 102, 104-107, 111
 Сталін, с. 100, 110
 Степан Незбитовський, с. 129
 Тарас Бульба (роман), с. 92, 94
 Томашівський Степан, с. 23
 Третій Інтернаціонал, с. 60, 100
 Українська Академія, с. 23, 100
 Українська Демократична Республіка (Українська Народна Республіка, УНР; Демократична Республіка), с. 6, 9, 12, 13, 45, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 66, 67, 98, 99, 108, 117
 Українська інтелігенція, с. 26
 Українська комуністична партія, с. 100
 Українська Радянська Соціалістична Республіка (Українська Соціалістична Радянська Республіка, УСРР), с. 7, 60, 107
 Українське товариство в Туреччині, с. 67
 Український університет (Чехословаччина), с. 48
 Український уряд в еміграції, с. 111
 Українські аристократія, буржуазія, інтелігенція, с. 91
 Українські кооперативи, с. 36
 Українські організації, с. 8
 Федір Челстов, с. 129
 Фома Кемпійський, с. 126
 Фортунатов Пилип, с. 19
 XVIII століття (філософи, Віко), с. 88
 Царський режим, с. 30
 Центральна Рада, с. 16, 36-37, 39
 Червона армія, с. 102, 105, 107
 Червона Московія, с. 47
 Черчил, с. 114
 ЧК, с. 101, 104
 Чубинський Павло (Чубинський), с. 23
 Чупринка Григорій, с. 117
 Шахматов Олексій, с. 19
 Шевченко Тарас, с. 10-14, 21, 23-24, 32, 33-34, 39, 92-95, 117, 119, 121-130
 Шекспір, с. 94, 126
 Ширяєв, с. 120
 Шпенглер, с. 88
 Шульгин Олександр (Олександр Якович Шульгин; професор Шульгин), с. 5-16, 44-47, 64, 67, 69, 70-73, 75, 77, 95, 118, 124-126
 Щепкін Михайло, с. 129, 130

Олександр Шульгин

ВИБРАНІ ТВОРИ

Підписано до друку 24.06.2025. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100. Зам. № 246.

Надруковано в “Видавництво Людмила”.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
“ Видавництво Людмила ”
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net